

GRÜLL TIBOR

INTERTEXTUÁLIS UTALÁSOK II–III. SZÁZADI PHRYGIAI SÍRFELIRATOKON

A Közép-Anatóliában fekvő Phrygia nagy történelmi múlttal, sajátos nyelvvel és kultúrával rendelkező térség volt a Római Birodalomban, ahol az írásbeliséget és az irodalmi műveltséget igen sokra becsülték. A Kr. u. II–IV. század közötti időszakból több száz görög nyelvű epigráfiai emlék maradt ránk, amely mindezt tanúsítja. A síremlékeken feltűnően nagy számban ábrázoltak írótablákat, tolltartókat és papirusztekercseket, és sehol másutt nem került elő ennyi verses sírfelirat, melyeknek szinte mindegyike zsúfolásig tele van homérosi reminiscenciákkal és klasszikus mitológiai utalásokkal. Mindez ráadásul nemcsak a városok, hanem a rurális területek lakói – többnyire egyszerű földművesek és állattenyésztők – körében is egyformán jellemző. Az epikus nyelven fogalmazott verses epitáfiumok a görög–római vallás hívei és a keresztények között is népszerűek voltak. Az utóbbiak természetesen bibliai idézetekkel és allúziókkal is bővítették irodalmi repertoárjukat, ráadásul már nagyjából másfél száz évvel a konstantini vallásbéke előtti időszakban.

Kulcsszavak: Phrygia, epigráfia, verses sírfeliratok, intertextualitás, írásbeliség, Homéros, Biblia

1. Bevezetés

A Római Birodalom nyugati és keleti fele között az egyik legszembetűnőbb kulturális különbség az volt, hogy az utóbbiban az írásbeliség a római hódítás idején már sok-sok évszázados múltra tekinthetett vissza. Az egyiptomi, föníciai, zsidó, görög és számos kis-ázsiai nép is sajátos írásrendszereket alakított ki, amelyekben keresztül létrehozta saját irodalmát, és működtette saját államszervezetét. A Római Birodalom égisze alatt ebben nem is történt változás, hiszen a hódítók nem erőszakolták rá saját nyelvüket a meghódítottakra, sőt, keleten ők maguk is a görögöt használták közvetítőnyelvként, és saját idiómájukat továbbra is használhatták az őslakosok.¹ A Nerva-Antoninus-dinasztia időszakát (Kr. u. 96–192), továbbá a Severusok korát (Kr. u. 193–235) már eddig is az ókori római történelem virágkorának tartotta a kutatás – legalábbis ami a gazdaság és társadalom helyzetét illeti. Nagyjából negyedszázada ismerték fel, hogy ugyanebben az időszakban az írásbeliség (*literacy*) valóságos robbanása ment végbe a Birodalomban. Óriási mértékben megnőtt az íráshasználat intenzitása, mégpedig mindenütt: a viszonylag fejletlen északi peremterületeken éppúgy, mint az évezredes írásbeliséggel rendelkező népek körében.² Az alábbi tanulmányban egy olyan területet vizsgálok meg ebből a szempontból, amely sok tekintetben egyedülálló a Római Birodalomban.

¹ Adamik B.: *Nyelvpolitika a Római Birodalomban*. Budapest (2006), vö. G. Woolf: *Monumental Writing and the Expansion of Roman Society in the Early Empire*. *JRS* 86 (1996) 22–39. A többnyelvűségről lásd R. MacMullen: *Provincial Languages in the Roman Empire*. *AJPh* 87 (1966) 1–17; J. Clackson: *Language Maintenance and Language Shift in the Mediterranean World during the Roman Empire*. In: *Multilingualism in the Graeco-Roman Worlds*. Eds. A. Mullen – P. James. Cambridge (2012) 36–57.

² A. K. Bowman: *Literacy in the Roman Empire: Mass and Mode*. In: *Literacy in the Roman World* (JRA Suppl. 3). Eds. M. Beard – A. K. Bowman – M. Corbier. Ann Arbor, MI (1991) 119–131; K. Hopkins: *Conquest by Book*. In: *ibid.* 133–158.

2. Egy történelmi régió: Phrygia

Phrygia az Anatóliai-fennsík nyugati végét elfoglaló földrajzi térség, amely a bronzkorban Muska néven volt ismert.³ A későbbi korokban a régiót északon Bithynia, nyugaton Mysia, Lydia és Caria, délen Lycia, Pamphylia és Pisidia, nyugaton pedig Lycaonia és Galatia határolta. A római hódítást követően Phrygia legnagyobb része Asia, kisebbik része Galatia tartományhoz került, így az ősi phrygiai főváros, Gordion is. A történelmi régiót a görög időkben délen a „Nagy Phrygia” (Μεγάλη Φρυγία), északnyugaton a „Kis Phrygia” (Μικρά Φρυγία) részekre tagolták. De ezen belül is léteztek sajátos térségek, például Phrygia Epiktétos és Phrygia Paróraios.⁴ A Diocletianus által Kr. u. 301-ben bevezetett közigazgatási reform három részre osztotta: Phrygia Salutaris keleten (Synnada fővárossal), Phrygia Pacatiana nyugaton (a Lykos-menti Laodikeia fővárossal), Phrygia Combusta pedig középen (Laodikeia Combusta fővárossal) terült el. A Salutaris, vagyis „egészséges” nevet a régió bővízü hőforrásairól és gyógyvizeiről kapta (Hierapolis környékén); a Πακατιανή („békés”) nyilván az ottani lakosság természetéről nyerte elnevezését; míg a Combusta vagy görögül Κατακεκαυμένη („égett”) aktív vulkanikus tevékenységre, illetve vulkanikus eredetű talajra utal.⁵ Ez utóbbi kiváló szőlőtermő vidék volt, amelyet már Homéros is Φρυγία ἀμπελοεσσα-nak nevezett (Hom. *Il.* III, 184), s ahol – a feliratok tanúsága szerint – „szőlőszeretők” (φιλάνπελοι) néven társulat is alakult. Az itteni síremlékeken a szőlővessző és szőlőfürt, valamint a *falx vinitoria* az egyik leggyakoribb motívumnak számít, s ugyaninnen Dionysos tiszteletére állított ol-tárkövek is nagy számban kerültek elő.⁶

Az ősi phrygek a görög történelmi tradíció szerint a Balkán-félszigetről vándoroltak be Anatóliába.⁷ Legendás királyuk, Midas alapította első fővárosukat, Gordiont. (Egy

³ A Muska (Muski vagy Moschoi) nevet asszír források tartalmazzák, és csupán egy-két poszthettita dokumentumból ismerjük (például Yairis felirata Kárkemisből, Kr. e. VIII. század, *CAH* III/2, 623), egy 2019-ben előkerült luwi nyelvű feliraton említették Hartaput mint Muska meghódítóját, lásd P. Goedegebuure et al.: TÜRKMEN-KARAHÖYÜK 1: A new Hieroglyphic Luwian inscription from Great King Hartapu, son of Mursili, conqueror of Phrygia. *AS* 70 (2020) 29–43. Valószínű, hogy a Tórában említett Mések (1Móz 10:2, 1Krón 1:5) erre a népnévre utal. A mai grúzok (georgiaiak) és örmények egyaránt ide vezetik vissza eredetüket: A. V. Kossian: The Mushki Problem Reconsidered. *SMEA* 39 (1997) 253–266.

⁴ Strabón XII, 4, 1 C 563; W. M. Ramsay: *The Historical Geography of Asia Minor*: I. London (1890) 150.

⁵ A terület történelmi földrajzát máig érvényes módon feldolgozta: Ramsay: *i. m.* (4. j.), lásd még uő: *The Geographical Conditions Determining History and Religion in Asia Minor. GJ* 20 (1902) 257–275; S. Mitchell: *Anatolia. Land, Men, and Gods in Asia Minor. Volume I: The Celts in Anatolia and the Impact of Roman Rule.* Oxford (1993) 143–147.

⁶ *SEG* XXXI, 1130 (császárkori); *SEG* XLVI, 1493 (Kr. u. 161/162), vő. H. Malay: Filanpeloi in Phrygia and Lydia. *EA* 38 (2005) 42–44. A phrygiai szőlőtermesztésről: M. Waelkens: Phrygian Votive and Tombstones as Sources of the Social and Economic Life in Roman Antiquity. *AnSoc* 8 (1977) 277–315; L. Robert: Documents d’Asie mineure. *BCH* 107 (1983) 497–599, kül. 541–542. A *falx* motívum gyakoriságát lásd Waelkens: *i. m.* (6. j.) 280–281.

⁷ Hdt. VII, 73; VIII. 138. Ezt a migrációtörténetet a modern kutatók közül többen is vitatják, lásd például K. Kopanijs: The Mushki/Phrygian Problem from the Near Eastern Point of View. In: *Nostoi. Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia During the Late Bronze and*

másik Midast – Mita néven –, aki a Kr. e. VIII. században élt, asszír forrásokból ismerünk.⁸) Az *Ilias* szerint a phrygek Ilion szövetségesei voltak a trójai háborúban. A phrygek az indoeurópai nyelvcsaládkhoz tartozó saját nyelvet beszéltek, amely elég közel állt a göröghöz és a thrákhhoz. A paleo-phryg nyelv első emlékei Gordion környékén kerültek elő a Kr. e. VII. századból, majd az írás eltűnik a Kr. e. III. századtól kezdve. Érdekes jelenség, hogy a görög betűkkel, de ún. neo-phryg nyelven írt szövegek a Kr. u. I–III. század között tűnnek fel, eddig összesen 129 darab ismert belőlük, kizárólag sírfeliratokról Phrygia északi részéből, valamint a Lykaoniával és Galatiával határos területekről.⁹ Phrygia soknemzetiségű, soknyelvű terület volt, és maradt is a római korban.¹⁰ Kolossaiban egy I–II. századi síroltáron került elő a „Markosnak, Markos fiának, a kolossaiabeliek fő tolmácsának és fordítójának” (ἄρχερμηνεὶ καὶ ἐξηγητῆι) szövegű felirat.¹¹ Ezek szerint Kolossaiban nem is egy tolmács működhetett, ha volt „fő” tolmácsuk; de hogy diplomáciai, katonai, közigazgatási, kereskedelmi vagy vallási területen működött-e – vagy esetleg irodalmi műveket fordított –, nem tudjuk. Phrygiában egyébként – ókori források szerint – beszéltek a kelta, pisidiai, pamphyliai, solymosi, lyd, scytha és lykaoniai nyelvet.¹² Ez a többnyelvűség még a késő római korban is megmaradt, sőt tovább bővült: a phrygiai Kotiaion püspöke, Selinos, apai ágon gót, anyai ágon phryg volt, ezért mindkét nyelven tudott prédikálni (Sókr. *HE V*, 2, 3 = *PG LXVII*, 648).¹³

Phrygia alapvetően rurális területnek számított. Nagyobb városai a déli részeken koncentrálódtak: Dionysiopolis, Hierapolis, Laodikeia, Synnada, Kolossai, Eriza, Kibyra; Sanaus, Aizanoi és Appia északon fekszik; míg középen található a bizánci korban *Pentapolis*-nak nevezett városok (Eukarpia, Hierapolis, Otrus, Bruzus, Stektorion), továbbá Akmonia és Eumeneia. Peter Thonemann jogosan hívja fel a figyelmet arra, hogy *Hierapolis* (Pamukkale) és *Hierapolis* (Kočhisar) között hatalmas különbség volt:

Early Iron Age. Eds. N. Stampolidis – C. Maner – K. Kopanias. Istanbul (2015) 211–226. *Phrygiaka* címen az eukarpeiai Métrophanés szofista megírta hazája történetét a Kr. u. III. században (*FGrH IIIc*, no. 796). Eukarpeia a Közép-Phrygiában fekvő ún. „ötváros” (Pentapolis) legfontosabb települése volt.

⁸ Bár Gustav és Alfred Körte már 1900-ban végzett próbaásatást Gordion (Yassihüyük) területén, a település nagy léptékű feltárására Rodney S. Young vezetésével 1950–1973 között került sor a University of Pennsylvania Museum ásatásain. A történelmi Midasról lásd S. Berndt-Ersöz: *The Chronology and Historical Context of Midas*. *Historia* 57 (2008) 1–37.

⁹ E. N. Merisio: Interaction between Greek and Neo-Phrygian in Bilingual Funerary Epigrams from Eastern Phrygia under the Roman Empire. In: *Papers on Ancient Greek Linguistics. Proceedings of the Ninth International Colloquium on Ancient Greek Linguistics* (ICAGL 9). Eds. M. Leiwo – M. Vierros – S. Dahlgren. Helsinki (2020) 157–169.

¹⁰ Mitchell: *i. m.* (5. j.) 42–44, 170–181.

¹¹ A. Cadwallader: Two New Inscriptions. A Correction and a Confirmed Sighting from Colossae. *EA* 40 (2007) 115–118.

¹² Közismert eset, ami Pál apostollal történt Lystrában: „A sokaság pedig mikor látta, amit Pál cselekedett, felkiáltott, lykaoniai nyelven, mondván: Az istenek jöttek le mihozzánk emberi ábrázatban!” (Apcs 14,6). A Phrygiában beszélt nyelvekről lásd R. D. Woodard (ed.): *The Cambridge Encyclopaedia of the World's Ancient Languages*. Cambridge (2004) 777–788 (bibliográfiával).

¹³ L. E. Roller: Attitudes towards the Past in Roman Phrygia: Survivals and Revivals. In: *The Adventure of the Illustrious Scholar* (CHANE 94). Ed. E. Simpson. Leiden (2018) 124–139.

míg az előbbi – birodalmi mércével mérve – a közepes, az utóbbi az egészen kis városok közé tartozott.¹⁴ A magasan fekvő Phrygia klímája kontinentális-sztyepei: akár –20 °C alatti hideg telek és forró, száraz (+30 °C feletti) nyarak jellemzik. A tengerszint felett több mint ezer méterrel elterülő phrygiai felföldön nem terem meg az olíva. A termékeny völgyekben és síkságokon árpát és búzát termesztettek, de még ennél is fontosabb volt az állattenyésztés: már Hérodotos is πολυπροβατώτοι-nak nevezi Phrygiát (V, 49). A Felföld nyugati szélén, Axylon környékén élők büszkén nevezik magukat „parasztnak” (γεωργός) sírfelirataikon.¹⁵ Poliathlios sírköve is ezt bizonyítja: „Barátom, látsz egy feliratot követ; jól nézd meg, mivel ez a kő rejti Poliathliost, aki földműves volt” (στήλην γραμματόεντα ἰσορᾶς, φίλε· ἀλλὰ νόησον | οὗτος γὰρ κατέχει Πολιάθλιον ἦν δὲ γεωργός, SEG I, 459 = SGO III 16/45/09, Klaneos, III. század). A földművelés jelentőségét mutatják a síremlékeken ábrázolt gabonakévék és gabonafejek. Az állattenyésztés fontosságát jelzik az ugyanitt látható szántásjelenetek, továbbá az eke, az igába fogott ökrök (vagy csak ökörfejek) ábrázolásai. Az igásállatok rendkívüli fontosságára világít rá az is, hogy az itteniek votív feliratokat állítanak περὶ vagy ὑπὲρ βοῶν.¹⁶ Ailianos szerint „a phrygek között halállal büntetik azt, aki megöl egy szántást végző ökröt” (*De anim.* XII. 34). A juhtenyésztés a Felső-Tembris-völgyben volt igen jelentős, ahol gyakran ábrázolják az állatokat, bár a pásztorokra képen és szóban is ritkábban utalnak.¹⁷ A felföld kiterjedt füves pusztáin kiváló lovakat tenyésztettek.¹⁸

3. A phrygek ősi vallása és műveltsége

A görög mitológiában számos történet kapcsolódik Phrygiához, ezek közül legfontosabb maga a trójai háború. Trója királyának, Priamosnak felesége, Hekuba is Dymas phrygiai király lánya volt (*Hom. Il.* XVI, 718), ami azért is fontos, mert így a phrygek szegről-végről a rómaiak rokonai lettek.¹⁹ Legismertebb királyaik Tantalos, Nannos,

¹⁴ P. Thonemann: Phrygia: An Anarchist History, 950 BC–AD 100. In: *Roman Phrygia: Culture and Society*. Ed. P. Thonemann. Cambridge (2013) 1–40, kül. 32.

¹⁵ C. H. E. Haspels: *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments*. Princeton (1971) I. 311–312, no. 37; I. 314, no. 41; I. 360, no. 135.

¹⁶ Waelkens: *i. m.* (6. j.) 283–284.

¹⁷ L. Robert: *Hellenica: Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques. Tome VII*. Paris (1949) 152–160; Waelkens: *i. m.* (6. j.) 286–287. Egy Damas nevű majordomusról olvassuk a szolgálólánynak, Matronának írt sírversben, hogy „Isten 10 000 ragyogó bárányt adott neki” (μύρια μῆλα θεὸς πόρεν ἀγλά’ ἔδωκεν, *MAMA* VII, 239 = SGO III 16/45/07, Klaneos, IV. század). Gennadeios sírfelirata egy homérosi kifejezéssel nevezi az elhunytat pásztornak: ποιμένον τ’ ἐπ’ ὄεσσι, vö. *Hom. Il.* VI, 25; XI, 106 (*MAMA* I, 157 = SEG VI, 343 = SGO III 14/06/03).

¹⁸ J. Strubbe: A Group of Imperial States in Central Phrygia. *AnSoc* 6 (1975) 229–250; Waelkens: *i. m.* (6. j.) 287.

¹⁹ A legenda szerint Aineias fia, Askanios – római nevén Iulus, a *gens Iulia* őse – Phrygia királya volt (*Hellánikos, FGrHist* I, no. 4F31; *Dion. Hal. Ant. Rom.* I. 47.5; I. 54.2; III. 31.4). Otrous városában legalább három olyan pénzt adtak ki, amelyen Aeneas, Anchises és Ascanius menekülése látható Trójából (U. Kelp:

Mygdón, Gordios és Midas. Ősi istenségeik közé tartozik Kybelé istenanya,²⁰ akit a rómaiak Magna Mater vagy Phrygia Mater néven tiszteltek. Ennek orgiasztikus jellegű kultuszát a Κορυβαντες-eknek nevezett papok vezették: az általuk vezetett ünneplő sereg dobokkal, kürtökkel és sípokkal tombolva járt be hegyet-völgyet. Kybelé és hűséges társa, Attis kultuszát Kr. e. 204-ben Róma is adoptálta.²¹ Ugyancsak Phrygiában tisztelték Sabazioszt, az Ég és az Atyaság lovon ábrázolt istenségét, akit a görögök Zeusszal azonosítottak. Zeust egyébként igen sok helyen és igen sok néven tisztelték Phrygiában: Bróntón, Limnénos, Thallos, Ampelítés, Andreas, Sarendénos, Akrenénos, Erusénos, Narénos stb.²² Marijana Ricl kimutatta, hogy minden rurális szentélyközpont körül 4-5 falu helyezkedett el, egyfajta „mini-amphiktyóniát” alkotva. A rómaiak ugyancsak phryg eredetűnek tartották Mén kultuszát, akit éppen ezért phrygiai sapkában is ábrázoltak, amint épp lovagol, jogarral vagy dárdával a kezében. Mén egyébként valószínűleg perzsa eredetű holdisten, akit a pisidiai Antiochiában és Pontusban is kultiváltak.²³ Anatóliában főként a nagy templomi birtokokon és a hozzájuk tartozó falvakban tisztelték mint termékenységszolgáltató istent, illetve a sírok őrzőjét (vö. Strabón XII, 3, 31 C 556). A körülbelül 370 fennmaradt és neki címzett dedikációban egyebek mellett Tyrannos, Uranios és Megas jelzőkkel illették.²⁴ A különleges nevű Bas tisztelete csak phryg feliratokon mutatható ki, görög szövegekben nem is említik.²⁵

Hogy a phrygek népét, nyelvét és kultúráját mennyire ősinek tartották maguk a görögök is, mutatja a Hérodotosnál megőrzött történet (II, 2). Eszerint Psammétichos fáraó (I. Psamtik, Kr. e. 664–610) szerette volna megtudni, mi az emberiség legősibb, eredeti nyelve, ezért két csecsemőt elzártan neveltek fel, úgy, hogy emberi szót nem hallottak. Amikor az egyik először megszólalt, a *bekos* szót ejtette ki, ami phrygiai nyelven kenyeret jelent. Ezért az egyiptomiak is őket tartották a legősibb népnek.²⁶ Phrygia híres volt kultúrájáról: a görög hagyomány a trójai háború előtt élt Orpheust – a költé-

Grabdenkmal und lokale Identität. Ein Bild der Landschaft Phrygien in der römischen Kaiserzeit. Bonn (2015) 89. no. 42). A phrygek paradox megítéléséről Rómában lásd P. Hardie: Phrygians in Rome/Romans in Phrygia. In: *Tra Oriente e Occidente: indigeni, Greci e Romani in Asia Minore.* Ed. G. Urso. Pisa (2007) 93–103.

²⁰ Az istenség neve egész bizonyosan a hettita Kubaba (*Ku-ba-ba, Ku-pa-pa*) névre vezethető vissza. Érdekes, hogy a hettita Birodalom fennállása idején (kb. Kr. e. 1400–1190) csak kisebb szerepet játszott a mitológiában, Hattusa bukása után az ún. „neo-hettita államok” fő istensége lett Kilikiától a Halys folyóig, lásd J. D. Hawkins: Kubaba at Karkamiš and Elsewhere. *AS* 31 (1981) 147–176.

²¹ A Kybelé-kultuszról lásd L. E. Roller: *In Search of God the Mother: The Cult of Anatolian Cybele.* Berkeley – Los Angeles (1999); Attis kultuszáról lásd J. Bremmer: Attis: A Greek God in Anatolian Pessinous and Catullan Rome. *Mnemosyne* 57 (2004) 534–573.

²² M. Ricl: Society and Economy of Rural Sanctuaries in Roman Lydia and Phrygia. *EA* 35 (2003) 77–101; H. Güney: The Sanctuary of Zeus Sarnendenos and the Cult of Zeus in Northeastern Phrygia. *AS* 69 (2019) 155–174.

²³ G. Labarre: Les origines et la diffusion du culte de Men. In: *L'Asie mineure dans l'Antiquité: Échanges, populations et territoires.* Eds. H. Bru – F. Kirbihler – S. Lebreton. Rennes (2009) 389–414.

²⁴ E. N. Lane: *Corpus monumentorum religionis dei Menis (CMRDM)*, vols. I–II. Leiden (1971–1978).

²⁵ B. Obrador-Cursach: The Phrygian God Bas. *JNES* 76 (2017) 307–317.

²⁶ A római kori szerzők számára ez már közhely: Paus. I, 14, 2; Arr. *FGrHist* 156 F 82; Apul. *Met.* XI, 5; Hipp. *Adv. Haer.* V, 7; Orig. *C. Cels.* IV, 36; Claud. *In Eutrop.* II, 238–273.

szet *primus inventor*át – tartotta Midas tanítómesterének, és a phrygek nemcsak saját zeneszerszámokat (αὐλός = „nádnyelves kettős síp” – ennek feltalálója a szerencsétlenül járt Marsyas volt), hanem a görög zene egy saját módját, a fríg modális hangsort is kifejlesztették, amit harcias hangzásúnak vélték.²⁷ A legősibb phrygiai verset Thymoitésnak, a trójai Laomedón unokájának tulajdonították (Diod. Sic. III, 67, 5). Cicero a *De natura deorum* című művében rezonőrjével, Cottával mondhatja ki, hogy a mitológia nem is egy Herculest ismer. Az egyik közülük az egyiptomi, a Nílusból jött elő, „akiről azt mondják, hogy ő állította össze a phrygiai szent könyveket” (*quem aiunt Phrygias litteras conscripsisse*, *De nat.* III, 16, [42], Havas László fordítása). Hasonló utalás olvasható Plutarchosnál is (*De Is. et Os.* 29, 362b). De vajon mire utalnak ezek a Herculessel, illetve Egyiptommal is kapcsolatba hozott, titokzatos „könyvek” (*litterae*, γράμματα)? James Rives szerint a görögöknél elterjedt nézet volt, hogy a perzsa mágusok, az egyiptomi papok, valamint a saját orphikus írásaik mellett a phrygek titokzatos „könyvei” valamiféle ősi tudást őriznek az istenekről.²⁸ Az athéni Diagoras volt a szerzője egy bizonyos *Phrygiai mesék* (*Phrygioi logoi*) című műnek, de ugyanilyen maradt fenn Démokritos neve alatt is.²⁹ Ha Rivesnek igaza van, akkor ezek valamiféle euhémerisztikus mitológiai kompilációk (például genealógiák) lehettek.

4. A phrygiai síremlékek sajátosságai

A Római Birodalom területén élő népek körében az identitás egyik fontos kifejezési módja volt a temetkezés, melynek ezerféle módja ismert a germaniai Iuppiter-oszlopoktól a palmyrai toronysírokon keresztül a jellegzetes pun sírsztélélig. Phrygiában is a bronzkor óta folyamatosan tovább élő temetkezési formákat figyelhetünk meg.

4.1. Síremléktípusok

A sziklába vágott, impozáns homlokzattal díszített, belül bútorozott sírboltokat a Kybelé-kultusszal hozta összefüggésbe a kutatás – a Nagy Istenanya oroszlánjai még a római kori sírok tympanonjaiban is gyakran feltűnnek.³⁰ A római korban azonban már

²⁷ A phrygiai találmányokról: E. N. Andreeva: Phrygian Inventions by Pliny the Elder. *Illazu / Steps* 6 (2020) 57–72. A phryg dallam megítéléséről: B. Levick: In the Phrygian Mode. A Region Seen from Without. In: *Roman Phrygia: Culture and Society*. Ed. P. Thonemann. Cambridge (2013) 41–54, kül. 41–44.

²⁸ J. B. Rives: Phrygian Tales. *GRBS* 45 (2005) 223–244. Erre utal még Plut. *De def. orac.* 10, 415A és *De Daed. Plat.* F 157 Sandbach (= Eus. *Praep. Evang.* III, 1, 1).

²⁹ Tat. *Ad Graec.* 27. = Diagoras T 68 ed. Winiarczyk. – Diog. Laert. IX, 49 (vö. Democritus D.-K. 68 B 299a–h).

³⁰ A sziklába vágott sírokról: S. Berndt-Ersöz: *Phrygian Rock-Cut Shrines. Structure, Function, and Cult Practice*. Leiden (2006); a kapu-sírokról: M. Waelkens: *Die kleinasiatischen Türsteine. Typologische und epigraphische Untersuchungen der kleinasiatischen Grabreliefs mit Scheintür*. Mainz (1986); általában a temetkezésekről: T. Lochman: *Studien zu kaiserzeitlichen Grab- und Votivreliefs aus Phrygien*. Basel (2003); U. Kelp: Grave Monuments and Local Identities in Roman Phrygia. In: *Roman Phrygia. Culture and Society*. Ed. P. Thonemann. Cambridge (2013) 70–94.

az épített síremlékek és a különálló sírsztélék voltak a legjellemzőbbek, azon belül is két típus a leggyakoribb: a síroltároké (βωμός) és az ún. kapu-síroké (θύρα); természetesen ezek mellé sorolhatjuk a gazdagabbak temetkezési helyéül szolgáló szarkofágokat is (σορός), amelyek főként a híres dokimeioni márványbányában készültek, és természetesen a városi elitréteg körében voltak használatosak. Nyugat-Phrygiában már a Kr. u. I. századtól a síremlékek sokfélesége jelenik meg, míg Kelet-Phrygiában csak a II–III. században tűnnek fel tömegesen elsősorban a kapu-sírok. Léteznek helyi jellegzetességek is: a fenyőtobozban végződő sírsztélék például Akmoneia környékén gyakoriak. A sírok domborművein – ahogy fentebb is láthattuk – rendkívül gyakoriak a mindennapi életből vett ábrázolások, amelyek az elhunytak foglalkozására, társadalmi státuszára és nemére utalnak. Érdekes módon ezek a reliefek sokkal gyakoribbak a rurális területeken (például Felső-Tembris-völgy), mint a városok (például Aizanoi, Philomelion) környékén.

4.2. Táblák és tekercsek ábrázolásai³¹

A római kori Phrygiában fellelhető valamennyi síremléktípuson igen gyakran találunk írószereket (*stylus* és tolltartó) és íróanyagokat (tekercsek, írotáblák) ábrázoló domborműveket. A síroltárok (*bómoi*), sírsztélék (*tymbos*, *séma*) és a kapu alakú sírkövek (*thýra*) egyaránt tartalmazzák ilyeneket, ritkábban önálló motívumként, gyakrabban más dolgokkal együtt: mint például a kulcslyuk és ajtópánt (kapu-sírköveken), oroslán, sas, ökörfej, szántó ökrök, juhok, tengeri állatok, gyümölcsös kosár, különféle háztartási és kozmetikai eszközök (tükör, fésű, alabástromampulla, gyapjúkosár, tű, guzsaly, orsó), szőlő, virág, amphora stb. A sírábrázolások motívumainak gyakorisága területenként változó: például Aezani környékén igen kevés az írotáblát és/vagy tekercset ábrázoló dombormű, és az is egyértelműen a *paideiá*hoz, vagyis a gyermekek képzéséhez kötődik.³² A hagyományos értelmezés szerint a férfiak világát jellemzik a mezőgazdasági eszközök és munkálatok (metszőkés, eke, szántás), valamint az állatok képei mellett az íróeszközök; míg a nők világához a gyapjúfonással, valamint a szépítkezéssel kapcsolatos tárgyak tartoznak. Ez a párhuzam a *negotium/otium* szembeállításnak is megfelel.³³ Ugyanakkor ennek némileg ellentmond, hogy az íróeszközöket a kizárólag nők számára

³¹ A „Tekercs a kézben – Kísérlet a római sírábrázolások egyik gyakori ikonográfiai motívumának értelmezésére” címen 2020-ban indult OTKA-kutatás (NKFI K 135317) célja a Római Birodalom területén fellelhető sírdomborművek íróanyag-ábrázolásainak összegyűjtése és értelmezése. A kutatócsoport vezetője Prof. Dr. Grüll Tibor tanszékvezető egyetemi tanár (PTE BTK TTI Ókortörténeti Tanszék); tagjai: Dr. Jusztinger János tanszékvezető egyetemi adjunktus (PTE ÁJK Római Jogi Tanszék); Dr. Agócs Nándor egyetemi adjunktus (ELTE BDPK Történelem Tanszék); Szabó Ernő doktorjelölt, tudományos segédmunkatárs (PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola; Ókortörténeti Tanszék).

³² Például *MAMA IX*, p. 134. no. 424 tolltartó; p. 150–151. no. 477. Ugyanezt látjuk a 8 évesen elhunyt Gennadios síremlékén Appiában, ahol a háromszög alakú akrotérionban nyitott tekercs, tolltartó és *diptychon* szerepel (*SGO III* 16/31/77).

³³ Lochman: *i. m.* (30. j.) 190–192; T. Wujewski: *Anatolian Sepulchral Stelae in Roman Times*. Poznań (1991) 20–25; J. Masségliá: Phrygians in Relief: Trends in Self-representation. In: *Roman Phrygia. Culture and Society*. Ed. P. Thonemann. Cambridge (2013) 95–123, kül. 99–101.

emelt sírsztéléken is megtaláljuk; továbbá ezek az eszközök nemcsak a pogány, hanem a keresztény sírokon is láthatók, ahol akár egészen más – vallási – konnotációjuk is lehet.³⁴ A teljesség igénye nélkül, inkább csak egy-egy jellemző példával felsorolom a phrygiai síremlékeken látható íróanyag- és íróeszköztípusokat: zárt tekercs, olykor *sillybosszal*, vagyis a tekercshez ragasztott címkével (például *MAMA I*, p. 27. no. 41, p. 62. no. 115); félig nyitott tekercs *sillybosszal* (például *MAMA VI*, p. 104. no. 288; p. 104. no. 289); tolltartó nyitott tekerccsel és két zárt tekercs között (például *MAMA V*, p. 25. no. 41); tolltartó önálló motívumként (például *MAMA IV*, p. 6. no. 16, p. 10. no. 31; *MAMA VI*, p. 106. no. 300).

Érdekes, hogy a Duna menti provinciákban igen gyakori – de az egész Római Birodalomban előforduló – ikonográfiai motívum: a bal kézben tartott zárt tekercs itt igen ritka.³⁵ Egy különleges ház alakú síremléken egymás mellett látható a nyitott tekercs, a tolltartó és az íróablak (*MAMA V*, p. 28. no. 48); vagy egy másik kőemlék tympanonjában egymás mellett egy ló, egy nyitott papirusztekercs, egy tolltartó, egy *stylus*, alatta íróablak és egy férfi mellszobor (*MAMA IV*, p. 78–79. no. 216). Az íróablak egyébként sokkal gyakoribb motívumnak tűnnek, mint a tekercs. Látunk zárt *polyptichont* csilag alakú kapoccsal (*MAMA VI*, p. 106. no. 300; *MAMA VI*, p. 108. no. 309); nyitott *diptychont* (*MAMA IV*, p. 8. no. 22); *stylust* nyitott *diptychonnal* (*MAMA VI*, p. 100. no. 275); zárt *diptychont* (*MAMA V*, p. 89. no. 189). A jellegzetesen phrygiai kapu-sírokon (θύρα) is megtaláljuk az íróanyagokat. Az általában négyosztatú kapuszárnyakon a jobb felső szelvényében egy kulcslyuk, a bal felsőben pedig egy zsanér látható, az alsó szelvényekben pedig a szokott motívumok.³⁶

De vannak ettől eltérő minták is: például a jobb felső szelvényben nyitott papirusztekercs, tolltartó, *diptychon*, a bal alsóban tükör, nyitott tekercs és láda, a jobb alsóban olvasóállvány és zárt tekercs (*MAMA V*, p. 21–24. no. 40); a bal felsőben nyitott tekercs, a jobb felsőben *capsa* (*MAMA V*, p. 26. no. 43); a jobb felsőben kulcslyuk, a bal felsőben tekercs írással (τοὺς ἐατῶν γονεῖς ἐτεῖμῃσαν μνήμης χάριν), a bal alsóban tolltartó, a jobb alsóban kosár és guzsaly (*MAMA VI*, p. 103. no. 285); a bal alsóban *diptychon* (*MAMA VI*, p. 112–113. no. 322); a bal alsóban két tolltartó, a jobb alsóban nyitott

³⁴ Lásd például Eutropios sírját a 6.1.2. fejezetben, ahol a *bómos* oldalán egy nyitott tekercs ábrázolnak, ami akár a Szentírásra történő utalás is lehet. Ugyanakkor Eurélios Eutychos sírján, amely kifejezetten keresztény, szintén megtaláljuk a szokott szántóvető ökrök, ló, valamint a *diptychon*, tolltartó és félig nyitott tekercs motívumokat, lásd E. Gibson: *The 'Christians' Inscriptions of Phrygia. Greek Texts, Translation and Commentary* (HThS 32). Missoula (1978) 12–14. no. 3.

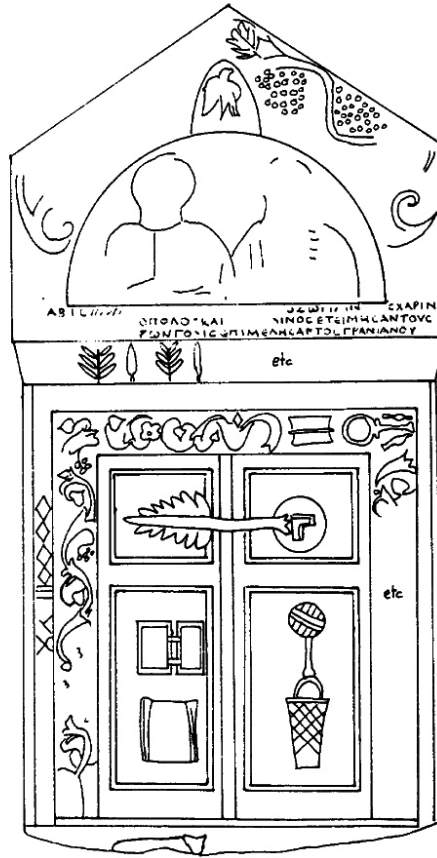
³⁵ Zárt tekercs a férfi jobb kezében: *MAMA IV*, p. 90. no. 247; zárt tekercs a férfi bal kezében: *MAMA VI*, p. 138. no. 405; *SEG XXVIII*, 1105 = *SGO III* 16/31/03 (Ammia és fia, Nikanór sírfelirata, korrekt hexameter, de nem szerepel benne utalás az elhunyt személyek műveltségére); *IGR IV*, 608 = *SEG VI*, 166 = *MAMA X*, no. 137 = *SGO III* 16/31/08 (egy 25 évesen elhunyt építész, kezében tekerccsel, lábánál egy tolltartóval, aki a praefectusnak dolgozott, és akiről főnöke „fényes elismerő leveleket küldött haza” [γράφμασι φαιδροτάτοις ἀπέλυσε με αὐτὸς ἔπαρχος]).

³⁶ A női szépítkezés kellékei (tükör, fésű, illatszeres viola stb.), de időnként más motívumok is felbukkannak: például Héraklés és a Kerberos (*SEG XXVIII*, 1091; Waelkens: *i. m.* (30. j.) no. 233; *SGO III* 16/31/02).

1. ábra. Íróeszközök Maximos síremlékén, lelőhelye ismeretlen, Kr. u. 167, Uşak Arkeoloji Müzesi (Şenkal Kileci: A New Epigram in the Uşak Museum: The Relief Stele of Maximus. *Gephyra* 20 [2020] 143.)

tekercs (*MAMA* VII, p. 62. no. 279) stb. Alkalmanként a kapu-sírok akrotérionjában látható *diptychon*, kosár vagy *capsa* és nyitott tekercs cédulával (*MAMA* V, p. 78. no. 167); esetleg fésű, tükör, nyitott tekercs és tolltartó (*MAMA* VI, p. 102. no. 279). A sírfeliratok és az ábrázolások között csak ritkán találhatunk szoros összefüggést. Erre példa a 18 évesen elhunyt Severa felirata, akinek testvére, Clemens állított síremléket (Teme-

2. ábra. Íróeszközök kapu-síron, Cotiaeum, Ortaca helyséből (*Monumenta Asiae Minoris Antiqua* vol. X. Eds. B. Levick – S. Mitchell – J. Potter – M. Waelkens. London [1993] 100, no. 312.)

nuthyrai, II. század vége, III. század eleje).³⁷ Ezen két boltíves kapu látható, a bal oldali ajtószárnyon középen egy nagy tükör, tőle balra egy kis korsó, tőle jobbra pedig egy fésű; míg a jobb oldali ajtószárnyon felül egy nyitott írotábla (*diptychon*), alul pedig egy nyitott tekercs (*volumen*). Úgy tűnik, a metrikus sírfelirat itt közvetlen kapcsolatban áll az ábrázolásokkal, mivel a szöveg az elhunyt lány szépségét és „tiszteletre méltó karakterét” dicséri:

³⁷ E. Gibson: *Montanist Epitaphs at Uşak*. *GRBS* 16 (1975) 433–442, no. 4; T. Drew-Bear: *The City of Temenouthyrai in Phrygia*. *Chiron* 9 (1979) 275–302, kül. 299–301; Waelkens: *i. m.* (30. j.) 148–149, no. 371; *SGO* III 16/08/04.

κεῖται κάλ(λ)ος ἔχουσα κρίνοις λαμπροῖσιν ὁμοία | [Σ]ευῆρα ἦθους μὲν σεμνοῦ δι' ὃ
καὶ [ἐ]κ πάντων ἐφιλῆθη· | ὀκτωκαιδέκατον ἔτος πληροῦσα πρόμοιρος ἀπῆλθεν.

Itt nyugszik ragyogó liliomokhoz hasonló szépségű | Severa, tiszteletre méltó jelle-
mű, amiért mindenki szerette. | Tizennyolc évet betöltve idő előtt ment el.

Elsa Gibson szerint „Severa józan, egyenes jellemű, amihez jól illik a neve, amint arra a felirat második sora is rámutat. A hölgy ἦθος σεμνόν-jának kifejeződése irodalmi műveltsége (*literacy*), amelyre síremlékének jobb ajtószárnya vonatkozik: megfigyelhető, hogy az írás- és olvasási képességére külön-külön utalnak, az előbbire a viasztáblákkal, az utóbbira egy tekerccsel. Severa szépsége, amiről az első sor beszél, a bal ajtószárnyon van illusztrálva: tükör, parfümös üvegcsé és egy fésű.” Egy 13 évesen elhunyt fiúnak, Gaianosnak szülei állították azt a síremléket Dorylaionban, amelyen a gyermek viasztáblákra írt saját verséből idéztek:³⁸

[ἐν]θάδε παῖς ἀταλὸς κε[ῖ]ται Γαϊάνος, ὀδεῖτα, | [ὠκ]ύμορος, τρί' ἔτη καὶ | [δέ]κα μὴ
τελέσας· | [ὄς π]ρὶν τοῦ θανέειν | [θάν]ατον μαντεύσατο γράψας | [κηρ]οδόχοις δέλ-
τοις | τοῖα παῖς μέλεος· | (5) [...]εν με λυπεῖ, καὶ θανεῖν ἐπέρχεται | [καὶ τὸ]ν μάτην
λυποῦν|τα κερδαίνω χρόνον.

Vándor, itt nyugszik egy fiatal gyermek, Gaianos, | korai halálra kárhozott, aki
13. évét sem töltötte be, | aki mielőtt meghalt volna, megjósolta ezt írván | viasszal
bevont táblákra, a szerencsétlen gyermek: | (5) »semmi sem bánt engem, a halál
közeleg, | és megspórolom a hiábavaló szomorúsággal [töltött] időt«.

Ez a sírfelirat egyrészt közvetlen utalás arra, hogy a síremlékeken ábrázolt írotáblákat a valóságban is széles körben használták, másrészt azok a könyves műveltségen túlmenően akár az elhunyt költői (Thonemann szerint csupán „versfaragói”) képességeire is utalhatnak.

4.3. A vallási identitás kifejezése

A epigráfiai emlékeken a feliratok állítóinak vallási identitása sokféle módon fejeződik ki.³⁹ Mindenekelőtt az istenség neve, akinek az oltárt vagy votívumot állították, illetve akit az epitáfiumban magasztaltak / segítségül hívtak, legtöbbször elárulja, hogy az illető melyik vallás követője. Azután itt vannak a Phrygiában különösen nagy számban előforduló átokformulák, amelyek a sírrongálókra és sírrablókra kérnek átkot bizonyos istenségektől. (Persze olyan is akadt, aki az egyszerűség kedvéért a „legyen átko-

³⁸ R. Oberhummer – H. Zimmerer: *Durch Syrien und Kleinasien: Reiseschilderungen und Studien*. Berlin (1899) 381–382, no. 3; *SGO* III 16/34/26.

³⁹ Mitchell: *i. m.* (5. j.) 187–195.

zott az összes istentől” formulát használta.) A görög, római és lokális istenségek hívei sokszor képi formában is ábrázolták az általuk tisztelt istenalakokat, míg a zsidók és keresztények csupán szimbólumokkal (*menóra; christogram* stb.) utaltak vallási identitásukra.

4.3.1. Pogány feliratokon

A 3. pontban már esett szó Zeus, Kybelé, Attis, Sabazios és Mén kultuszáról, amely őshonosnak tekinthető a phrygek körében. A vallási identitás legfontosabb eleme a különféle istenségekhez „tartozás”, amit imákkal, votív ajándékokkal és áldozatokkal fejeztek ki a hívők. Megszokott, hogy a sírfeliratok szövegeiben – Plutón/Hádés és a Moirák emlegetése mellett – a „klasszikus” istenségeket is invokálják. Az appiai Grapté így szólal meg: „akit te, Kypris istennő, együtt kedves apáddal és a Charisokkal segíts meg” (ὄν σὺ, θεὰ Κύπρι, μοι φιλείς σὺν τῷ πατρὶ καὶ Χαρίτεσσιν, *MAMA X*, 22, no. 75 = *SGO III* 16/31/86); Aphrodité egyébként Homérosnál Zeus és Dióné lányaként szerepel (például *Il. IV*, 128). Phrygiában egy egészen sajátos felirattípus is keletkezett a Kr. u. II–III. században, amit „bűnbánati” vagy „kiengesztelő” feliratoknak nevezünk (*confession/propitiatory inscriptions*).⁴⁰ Ezeket Mén (Axiottenos, Artemidóros), Métér, Zeus (Aithrios, Keraunios, Sótér), Apollón, Hypsistos, Anaitis, Attis, Dionysos, Hádés, Héraklés, Sabazios, Batenos, Nemesis, Asklépios, Tyrannos, Basileus, Theos Straptón és/vagy Brontón, Hekaté és Artemis tiszteletére állították fel, akiket „hazai istenségeknek” (οἱ πατριοὶ θεοὶ) tekintettek.⁴¹ A Phrygiában, Mysiában és Lydiában gyakori feliratok azonos sémára épülnek: az illető megnevezi magát; bevallja bűnét, ami kiváltotta az istenség haragját; leírja a büntetést, amit bűnéért szenvedett; elismeri az istenség hatalmát; az istenség parancsára felállít egy sztélét; majd megígéri, ettől kezdve nem lesz hitetlen, és tisztelni fogja az adott istenséget.⁴² Kevés kivételtől eltekintve a kutatás nem foglalkozott azzal, hogy a II–III. század a kereszténység látványos és erőteljes előretörésének az időszaka, és ezekben a pogány konfessziós feliratokon az újszövetségi terminológia köszön vissza: ἁμαρτία (bűn), παράκλητος (ügynév, vigasztaló), δούλος τοῦ θεοῦ (az istenség szolgája), ἄγγελος (küldött, angyal), ὁμολογέω (vallomást tenni), μαρτυρέω (tanúskodni), δύναμις τοῦ θεοῦ (az istenség ereje, hatalma) stb.⁴³ Az istenségeket vagy

⁴⁰ Kiadásuk: G. Petzl: *Die Beichtinschriften Westkleinasiens* (Epigraphica Anatolica 22). Bonn (1994).

⁴¹ Ezeket az istenneveket még különféle jelzőkkel – „Legmagasabb, Legnagyobb, Legjobb” stb. – látták el, lásd C. Marek: Der höchste, beste, größte, allmächtige Gott. Inschriften aus Nordkleinasien. *EA* 32 (2000) 129–146.

⁴² A feliratok narratív szerkezetéről lásd A. Rostad: Confession or Reconciliation? The Narrative Structure of the Lydian and Phrygian ‘Confession Inscriptions’. *SymbOsl* 77 (2002) 145–164; vallástörténeti értékelésükről: J. Vikman: Little Big Gods: Morality of the Supernatural in Lydian and Phrygian Confession Inscriptions. In: *Walking Together and Parting Ways: Religious Identities in Antiquity and Late Antiquity*. Eds. I. Lindstedt – N. Nikki – R. Tuori. Leiden (2021).

⁴³ E. Schnabel: Divine Tyranny and Public Humiliation: A Suggestion for the Interpretation of the Lydian and Phrygian Confession Inscriptions. *NT* 45 (2003) 160–188.

antropomorf módon, vagy szimbólumokkal (Mén = félhold) jelzik, hatalmukat pedig a „jogar” (σκήπτρον) kifejezés demonstrálja, amit vagy az istenség, vagy annak papja tart. A Phrygiában megtalálható kultuszok kölcsönös egymásra hatását mutatja a „Legmagasabb Isten” (Θεὸς Ὑψίστος) néven tisztelt istenség, amelyet már a Kr. e. V. században Zeusra is értettek, majd a *Septuagintában* – a héber *Él Eljón* fordításaként – és az Újszövetségben is a zsidók és a keresztények Istenére használták,⁴⁴ ahonnan a diaszpórai zsidók által állított feliratokon is elterjedt, majd ennek visszahatásaként a pogányok is széles körben kezdték használni isteneikre: Zeuson kívül – akit πανύψιστος-nak, vagyis „mindenek felett legmagasabbnak” is neveztek – Héliosra, Poseidónra, Apollónra, Ménre, Kybelére, Attisra, Isisre, Sarapisra és Mithrasra is alkalmazták.⁴⁵ Hasonló jelenség figyelhető meg az ún. „eumeneiai átokformula” használatával kapcsolatban is (szintén a II–III. században), amelynek alapformája az ἔσται αὐτῷ πρὸς τὸν θεόν (körülbelül „legyen elszámolnivalója istennel”) bizonyosan bibliai eredetű, de a zsidók, keresztények és pogányok saját vallási elképzeléseik szerint alakították tovább.⁴⁶ Végül itt kell megemlékeznünk egy különleges elvont istenségről, amelynek szinkretisztikus kultusza ugyancsak Phrygiában keletkezett: a Ὁσῖος καὶ Δίκαιος („Szent és Igaz”) kultuszról van szó, amely eredetileg egy (vagy két) angyali lény volt (Θεῖος Ἄγγελος),⁴⁷ de az idők során különféle pogány istenségekkel azonosították, és még sajátos ikonográfiája is kialakult (lovas istenség).⁴⁸ Elég valószínű, hogy a Kol 2,18-ban Pál apostol által említett „angyal-tisztelet” (θρησκεία τῶν ἀγγέλων) erre a kultuszra vonatkozik.⁴⁹

⁴⁴ A judaizmusban: Y. Ustinova: Theos Hypsistos and Judaism. In: *The Supreme Gods of the Bosporan Kingdom. Celestial Aphrodite and the Most High God* (RGRW 135). Leiden (1999) 203–239; az Újszövetségben: P. R. Trebilco: Paul and Silas – ‘Servants of the Most High God’ (Acts 16.16-18). *JSNT* 11 (1989) 51–73. A kifejezést mint a zsidó monoteizmus „kulturális translációját” értelmezi J. Lanckau: Hypsistos: Cultural Translation of Jewish Monotheism in the Hellenistic Period. *AS/ES* 65 (2011) 861–882.

⁴⁵ S. Mitchell: The Cult of Theos Hypsistos between Pagans, Jews, and Christians. In: *Pagan Monotheism in Late Antiquity*. Eds. P. Athanassiadi – M. Frede. Oxford (1999) 81–148; N. Belayche: Hypsistos: A Way of Exalting the Gods in Graeco-Roman Polytheism. In: *The Religious History of the Roman Empire. Pagans, Jews and Christians*. Eds. J. A. North – S. R. F. Price. Oxford (2011) 139–174.

⁴⁶ P. R. Trebilco: The Christian and Jewish Eumeneian Formula. In: *Negotiating Diaspora: Jewish Strategies in the Roman Empire*. Ed. J. M. G. Barclay. London (2004) 66–88. Nyilvánvaló, hogy a „legyen elszámolnivalója J(ézus) K(risztussal)” vagy a „Szentháromsággal” keresztény; a „legyen elszámolnivalója Héliossal és Selénével” pedig pogány formula. Viszont számos alkalommal nem lehet eldönteni, hová is sorolható: például „legyen elszámolnivalója az istenség hatalmas erejével” vagy a „számoljon el az ítéletkor” kifejezések esetében, hacsak a feliraton szereplő név vagy egy szimbólum nem segít az azonosításban.

⁴⁷ A. R. R. Sheppard: Pagan Cults of Angels in Roman Asia Minor. *Talanta* 12 (1980) 77–101. A szerző szerint a kultusz zsidó eredetű, ami nem kizárt, tekintve, hogy a kifejezés gyakori a LXX-ban.

⁴⁸ A kultuszhoz tartozó feliratokat Marijana Riel jelentette meg 1991–2008 között, lásd még H. Güney: New Inscriptions from Northeast Phrygia: The Cult of Hosios and Dikaios. *Gephyra* 15 (2018) 101–117. A *Hosios* és a *Dikaios* – emberre és Istenre egyaránt vonatkoztatva – számtalanszor megtalálható a Bibliában is egymás mellett: például 5Móz 32,4; Ef 4,24; Tit 1,8; Jel 16,5 stb., ugyanakkor a pogány irodalomban is szerepel.

⁴⁹ C. E. Arnold: *The Colossian Syncretism: The Interface between Christianity and Folk Belief at Colossae* (WUNT II. 77). Tübingen (1995).

4.3.2. Zsidó feliratokon

Phrygiában 13 helységről összesen 47 zsidó felirat került elő, ami viszonylag jelentős szám.⁵⁰ A phrygiai zsidó közösség letelepítése III. Antiochos Theos idejére nyúlik vissza (Jos. *Ant.* XII. 3.4. [147]), és az itteni zsidók szerepelnek a jeruzsálemi „első pünkösdi” felsorolásában is (Acta 2,10).⁵¹ A Talmud szerint a tannák második generációjához tartozó Rabbi Eleazar ben Arach a Kr. u. I. században látogatta meg az itteni diaszpórát, amely bortermeléséről volt híres (b.Sabb. 147b). Egy phrygiai származású (γενει Φρυγίαν), Sambatis (másnéven Athénais) névre hallgató zsidó rabszolganőt Alexandriában vásároltak meg Kr. u. 151-ben (BGU III 887 = CPJ III 490). Az itteni zsidó feliratokra jellemző, hogy bár a nevek többsége már asszimilált görög elnevezés (azért akad néhány kivétel is, például Sámuel, Jákób, Júda, Debóra), a sírfeliratokon többnyire nyíltan megvallják zsidó (Ἰουδαῖος) voltukat.⁵² A „Deuteronomiumban megírt átkokra” is nyílt utalásokat tesznek (nos. 172–174, 213); de kétszer előfordul az „átok sarlója” kifejezés is, amely a Zak 5,1–4 LXX-fordítására vezethető vissza (nos. 175, 176). Akmoneiában arra hivatkoznak a feliratok átokformuláiban, hogy az olvasó „ismeri a zsidók törvényét” (τὸν νόμον οἶδεν τῶν Εἰουδαίων, no. 179).⁵³ Vitatott ugyan, hogy az átokformulákban szereplő εἰς τέκνα τέκνων mennyiben utal zsidó eredetre, de a fordulat bibliai frazeológiája egyértelmű (például 2Móz 34,6–7).⁵⁴ A zsinagógákra is történik utalás Akmoneiában (no. 168) – ahol egy menórával díszített ión oszlopfő is előkerült⁵⁵ –, és Hierapolisban (no. 191). Egy magát *rabbinak* nevező *archisynagógos* is szerepel Dokimeionban (no. 184), továbbá találunk egy *archisynagógos* Syannadában is (no. 214). Hierapolisban olyan jelentős zsidó közösség élt, hogy az egyik szarkofágfeliraton megemlíti a „zsidók levéltárát” (ἐν τῷ ἀρχίῳ τῶν Ἰουδαίων).

⁵⁰ *IJO* II pp. 342–448, nos. 167–214 (Aizanoi, Akmoneia, Amorion, Apameia, Appia, Diokleia, Doki-meion, Dorylaion, Eumeneia, Hierapolis, Kotiaieion, Laodikeia/Lykos, Synnada).

⁵¹ A. Schalit: The Letter of Antiochus III to Zeuxis Regarding the Establishment of Jewish Military Colonies in Phrygia and Lydia. *JQR* 50 (1960) 289–318; P. van der Horst: The Jews of Ancient Phrygia. *EJJS* 2 (2008) 283–292.

⁵² Például Aurelius Alexandros (no. 182); Artemón (no. 188); Iasón (no. 190); Apphias és Iulianos (no. 191); Tatianos (no. 192); Tryphón (no. 194) stb.

⁵³ Az átokformulákhoz: J. Strubbe: *ΑΠΑΙ ΕΠΙΤΥΜΒΙΟΙ. Imprecations against Desecrators of the Grave in the Greek Epitaphs of Asia Minor: A Catalogue* (Die Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 52) Bonn (1997); P. R. Trebilco: *Jewish Communities in Asia Minor*. Cambridge (1991) 60–69. Az erre hivatkozó feliratok kivétel nélkül a Kr. u. III. század közepén, vagyis a Severusok kora után keletkeztek, amikor a zsidók számára jelentős könnyítéseket vezettek be, például beengedték őket az állami hivatalokba. Trebilco mellett érvel, hogy a formula egyaránt szólhatott zsidóknak és pogányoknak, mivel ez utóbbiak is ismerték a zsidók szent könyvének „mágikus erejét”. Erre példa, hogy az euboiai Chalkisban a nem zsidó T. Flavius Amphikles által a Kr. u. II. század közepén állított felirat tételelesen fel is sorolja az 5Móz 28,22 átkait, lásd C. P. Jones: Prosopographical notes on the Second Sophistic. *GRBS* 21 (1980) 373–380, kül. 377–378.

⁵⁴ Trebilco: *i. m.* (53. j.) 69–74.

⁵⁵ A nevezetes zsinagógát Iulia Severa alapította, aki Nero idejében a város főpapnöje volt, és az Akmoneiában kiadott pénzekben és feliratokon is sűrűn előfordul, lásd Trebilco: *i. m.* (53. j.) 58–60.

4.3.3. Keresztény feliratokon

A phrygiai epigráfia egyik legkülönlegesebb vonását a Konstantin előttről datálódó keresztény feliratok nagy száma jelenti.⁵⁶ A római katakombákon kívül nincs egyetlen más hely sem a Római Birodalomban, ahonnan ennyi korai keresztény feliratot ismernénk – ráadásul ezek nem föld alatti kazamatákban, hanem nyilvános temetőkből kerültek elő.⁵⁷ A társadalom minden rétegéből származó keresztények feliratai – csakúgy, mint a zsidók esetében – a sajátos nevekről, bizonyos szimbólumokról (kereszt vagy *christogram*), visszatérő kifejezésekről (például ἐνθάδε κεῖται [„itt nyugszik”], κοιμητήριον [„nyugvóhely”], ἀδελφοί [„testvérek”], εὐχεσθε ὑπὲρ ἡμῶν [„imádkozzatok értünk”]), valamint a szokványos átokformulákról ismerhetők fel, amelyekből hiányoznak a pogány istenségekre tett utalások. A feliratok előkerülésük helye és gyártóműhelyeik szerint csoportokat alkotnak. Az egyik legkülönlegesebb a III–IV. században a Felső-Tembris-völgyben található epigráfiai emlékeké, amelyeken a Χριστιανοὶ Χριστιανοῖς („keresztények keresztényeknek”) felirat olvasható.⁵⁸ Az itt élő keresztények láthatóan nem ódzkodtak attól, hogy nyíltan megnevezzék vallási hovatartozásukat. A feliratok többsége azonban az ún. kriptokeresztény szövegekhez tartozik, amelynek legkorábbi és legismertebb darabja Hierapolis püspökének, Aberkiosnak (meghalt Kr. u. 167 körül) metrikus sírfelirata, amelynek bibliai utalásait az alábbiakban fogjuk elemezni. Ez a felirat annyira ismert volt, hogy szó szerint átvéve másolták is (például *IGR* IV 694, Karadirek, Kr. u. 216). Az Eutropius síroltárán (*MAMA* XI, 145, Kr. u. 200–250 körül) szereplő 22 soros hexameteres sírversben is egyaránt találunk klasszikus és bibliai reminiscenciákat (lásd alább a 6.1.2. fejezetet).

5. Oktatás, írásbeliség, műveltség

A hellenisztikus korban visszafordíthatatlan nyelvi változás indult meg a Phrygiában: az írásbeliségben a paleo-phryget kiszorította a görög; Alexander Petrie szavaival élve „a görög kiirtotta Anatólia bennszülött nyelveit”.⁵⁹ A szóbeliségben a phryg nyelv továbbra is

⁵⁶ W. M. Calder: Early-Christian Epitaphs from Phrygia. *AS* 5 (1955) 25–38; É. Chiricat: The 'Crypto-Christian' Inscriptions of Phrygia. In: *Roman Phrygia. Culture and Society*. Ed. P. Thonemann. Cambridge (2013) 198.

⁵⁷ A két legkorábbi datált felirat Kadoiban került elő: Kr. u. 157/8-ból (*SEG* XLI, 1073) és 179/80-ból (*SEG* XV, 795), az itteni műhelyben készült feliratokon egy körben vagy koszorúban elhelyezett *tau*-kereszt látható.

⁵⁸ Kiadásuk: Gibson: *i. m.* (34. j.). Értékelésükhöz lásd G. J. Johnson: A Christian Business and Christian Self-identity in Third/Fourth Century Phrygia. *VChr* 48 (1994) 341–366.

⁵⁹ „Killed out the native languages of Anatolia” (A. Petrie: Epitaphs in Phrygian Greek. In: *Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire*. Ed. W. M. Ramsay. London (1906) 119–136, kül. 134); vö. C. Brixhe: La langue comme critère d'acculturation: l'exemple du grec d'un district phrygien. In: *Acta Anatolica E. Laroche oblata* (Hethitica 8). Ed. R. Lebrun. Louvain – Paris (1987) 45–80; Mitchell: *i. m.* (5. j.) 174.

őrizte elsőségét, de a felgyorsuló urbanizáció révén lassanként – legalábbis a városlakók között – az orális kommunikációban is átvette szerepét a *koiné*. A nyelvi és kulturális hellenizáció legfőbb eszköze természetesen Phrygiában is a *paideia* volt, amelynek átadásához oktatásra: vagyis tanítókra (*paidagógosok*ra, grammatikusokra, rétorokra) és oktatási intézményekre volt szükség.⁶⁰ Egyelőre viszonylag kevés adatunk van tanítókra vonatkozóan Phrygiából: Aurelius Trophimus διδάσκαλος volt (*SEG VI*, 137); ezenkívül előfordul egy καθηγητής (*MAMA VII*, 358) és két παιδευτής: Hermokratés (*MAMA IX*, 445; Aizanoi, Kr. u. 150–175) és Damoxenos (*MAMA IX*, 477; Aizanoi, Antoninus-kori). A Lydia északi részén (a mysiai határ közelében) fekvő Iulia Gordosban előkerült emlékművön a „Démós; gyermekek; ifjak; tanulók; ephébosok; a Theodoton alatt [szolgáló] lovasok” (ὁ δῆμος. οἱ παῖδες. οἱ νέοι. οἱ παιδευταί. οἱ ἐφηβοί. οἱ ὑπὸ Θεόδοτον ἰππεῖς, *TAM VI*, 700) felirat szerepel. A város, amely a Flaviusok korában nyerte el a *polis* rangot, nem sokban különbözhetett a phrygiai kisvárosoktól. A felirat tanulsága, hogy még ezeken a kis településeken is nagy hangsúlyt helyeztek az ifjúság képzésére. Hierapolisban egy Héliodóros nevű tanárnak emeltek sírfeliratot tanártársai (*SEG LIV*, 1338); Thyateirában pedig egy latintanárnak (γραμματικῶ Ῥωμαϊκῶ) készítettek sírt, amelyre egy latin verset is véstek: „vota supervacua fletusque et numina divum / naturae leges fatorumque ar<g>uit ordo. / sprevisti patrem matremque, miserrime nate, / Elysios campos habitans et prata veatum” (*TAM V/2*, 1119). A tanár Pollianosnak Akmoneiában állítottak verses feliratot: „Pollianos, Pollianos fia, aki Phóteinos fia, ezt az írást az összes Múzsának készítettem, és ezt mondom az elhaladóknak: a Múzsák között éltem, kétszer voltam piacfelügyelő...” (Πολλιανὸς [δῖς] Φωτεινοῦ πᾶσ[ιν τὰδε Μουσῶν] | γράμματα τε[υ]ξάμενος ταῦτ[α λέγω παρόδοις]. | (5) ζῆσα μὲν ἐν [μ]οῦσαις, δις ἀγορα[ν]όμος ἦν]...., Ramsay, *CB II.1*. p. 658, no. 611; *SGO III* 16/03/03).

A phrygiai írásbeliség viszonylag magas szintjére – és nem csupán a városi lakosság körében! – több olyan példát tudunk felhozni, amely csak itt fordul elő a Római Birodalomban. A sírdomborműveken ábrázolt írotáblák és papirusztekercsek mellett (lásd fentebb a 4.2. pontban) ilyenek tekinthetjük a 4.3.1. pontban már tárgyalt „engesztelő” vagy „bűnvalló” feliratokat, amelyek jellemzően a II–III. században keletkeztek. Ezen a vidéken Nicole Belayche szerint a mezőgazdasági munkás nem egyenlő az írástudatlannal.⁶¹ A 150 darab „engesztelő” vagy „bűnvalló” felirat túlnyomó része ugyanazon a területen került elő, ahol ekkor már a kereszténység is jelentkezik a feliratokon. Eckhardt Schnabel véleménye az, hogy ez a jelenség valamifajta versengésre utal a pogány és keresztény lakosság között, mivel az engesztelő feliratok lényege, hogy a pogány istenség „erejét”: vagyis „tevéleges hatalmát”, „cselekvőképességét” (δύναμις) bizonyítják a nekik

⁶⁰ O. P. Pelcer-Vujačić: *Society in Lydia and Phrygia from the 1st to the 3rd Century AD*. Ph.D. diss. University of Beograd (2015) 225–230.

⁶¹ N. Belayche: Functions of Writing in the Religious Epigraphy of Roman Anatolia: From Monumentum to Efficacious Writing. *RHR* 230 (2013) 253–272.

felállított sztéléken keresztül.⁶² Claude Brixhe amellet érvelt, hogy ezeket a sztéléket a szentélyek személyzete jegyezte le a hívők elbeszélése után; María Paz de Hoz szerint azonban maguk a hívők írták ezeket a szövegeket.⁶³ Szerinte a „keresztények a keresztényeknek” formulát tartalmazó feliratok (lásd a 4.3.2. pontban) szintén az írásbeliség széles körű elterjedését mutatják.⁶⁴

A sírfeliratok gyakran szólítják meg az arra járókat, hogy olvassák el azok szövegét. Az alábbi három példa mind Appiában (Pınarcık-Abya) előkerült sírfelirat. Heortasios epítáfiumának mindjárt az első sora egy felszólítás: „állj meg már, idegen, és olvasd el ezt az írást” (εἴτασο δὴ ξῖνε καὶ ἀνάγνωθι τοῦτο γράμμα, MAMA X, 152). Másutt arra hivatkoznak, hogy az elhunytak neveit rejtik a betűk: például Trophimosét (ὄν τοῦνομα γράμμασι λέξω, SGO III 16/31/13); vagy Zotikosét: „ha nevelésben részesültél, olvasd el ezt a sír[feliratot], akinek kedvéért ez az emlék betűkkel bevésetett” (παιδείας μέτοχος κέ ἀνάγνωθι τοῦτο [τ]ὸ σῆμα, | τίνος χάριν μνήμη γράμμασιν ἐν[τε]τύπ[ω]τη, SGO III 16/31/17). Ez utóbbi különösen azért érdekes, mivel megtudjuk belőle, hogy a παιδεία – a mai angol *literacy* kifejezéshez hasonlóan – alapvetően írni és olvasni tudást jelentett.⁶⁵

Természetesen Phrygiában is jelen voltak a különféle „értelmiségi szakmák” képviselői, akiket rendszerint tudásukért és műveltségükért is dicsérnek az epítáfiumokban. Asklepiadés, aki orvos és költő volt egy személyben, „a Múzsák ékesszóló szolgájának, és a betegségekben segítőnek” nevezi magát (Μουσάων θεράπων(α) λιγύν νοῦσων τ’ ἐπαρωγόν, MAMA IX, p. 29. no. 74 = SGO III 16/03/08). Egy Gaios nevű keresztény ügyvéd (πραγματικός) úgy jellemzi magát, mint aki „a Múzsákban képzett” (Μούσαις ἀσκηθεῖς, 7. s.), ami elsősorban irodalmi műveltséget, illetve a versírásra való képességet jelentett, mint az az alábbi sorokból is kiderül: „fáradtságos munkával szert tettem némi verselési képességre” (γράμμασι δ’ ἠσκήθην ἐκπονέσας μετρίοις, 17–18. sk.), és úgy látszik, másoknak is írt verseket: „Ezekkel barátaim segítésére voltam, és amennyire

⁶² Schnabel: *i. m.* (43. j.). A kereszténység szóhasználatában is Isten/Krisztus fontos tulajdonsága a δόναμις, amely 120 alkalommal fordul elő az Újszövetségben: például „a keresztéről való beszéd bolondság ugyan azoknak, akik elvesznek; de nekünk, kik megtartatunk, Istennek ereje” (1Kor 1,18); „mert nem beszédben áll az Istennek országa, hanem erőben” (1Kor 4,20); „a Krisztus ereje lakozzék én bennem” (2Kor 12,9); „noha megfeszítettet erőtlenségből, mindazáltal él Istennek hatalmából” (2Kor 13,4); „a mi evangéliumunk ti nálatok nem áll csak szóban, hanem isteni erőben is” (1Thesz 1,5) stb., lásd P. Gräbe: *The Power of God in Paul’s Letters* (WUNT II. 123) Tübingen (2008).

⁶³ C. Brixhe: Individu, langue et communauté sociale: á propos des confessions paiennes du Moyen Hermos. In: *Norma e variazione nel diasistema greco. Atti del Quarto Incontro Internazionale di Linguistica Greca*. Eds. C. Consani – L. Mucciante. Chieti–Pescara (1999) 101–118; M. Paz de Hoz: Literacy in Rural Anatolia: The Testimony of the Confession Inscriptions. *ZPE* 155 (2006) 139–144.

⁶⁴ Egyébként ezeken is sok író tábla szerepel, lásd Gibson: *i. m.* (34. j.) nos. 3, 4, 5, 11, 12, 16, 30.

⁶⁵ További példa: „te pedig, ó vándor, ne fordíts hádat, hanem olvasd el ezt az írást, és emlékezz, ó halandó” ([σὺ] δέ, ὃ παροδεῖτα, μὴ κενῶς ἀποστραφῆ[ς], | [ἀλ.]λ’ ἐντυχῶν γραφαῖσι μνήσθητι, ὃ β[ροτ]έ, SEG XXXV, 1391 = SGO III 16/32/02, ll. 6–7, Kotiaion, III. század).

tőlem telt, buzgalmamat mindenki rendelkezésére bocsátottam” (19–21. sk.).⁶⁶ A sírfeliratokról ismerünk egy Tatianos nevű himnuszsköltőt (ὕμνοπόλος, SGO III 16/34/04), egy Stephanos nevű filozófust (φιλόσοφος, SGO III 16/34/06) és egy Zótikos nevű felolvasót (ἀναγνώστης, MAMA VII, 240 = SGO III 16/45/06). Ennél is érdekesebb azonban Zótikos síremléke a Phrygiai Felföldről (Yapıdağ), amelyben az elhunytat „földművesnek” és „igazi / valódi / tiszta / derék” embernek (ἐνθα γεωργὸς ἀνήρ και γνήσιος, SGO III 16/41/10) írja le az epitáfium, amelyben egy klasszikus mitológiai allúziókat tartalmazó verses átokformulát is találunk: „Aki ezt a síremléket gyalázatos módon nem tiszteli, az ugyanazt az ítéletet szenvedje el, mint Pentheus és Tantalos” (τίς τοῦτο σήμα δυσκόλως ἀτι[μ]άσει | κρίσιν πάθοιτο Πενθέος και Ταντάλου). Hogy a phrygeket mennyire jellemezte a bölcsesség szerete, mi sem mutatja jobban, mint hogy valaki szülővárosa lakóit „bölcs kotiaioniak”-nak nevezte (σοφῶν Κοτιαίων, SGO III 16/32/05).

6. Intertextualitás a sírfeliratokon

Homéros jelentőségéről a kis-ázsiai sírköltészetben nemrégiben részletes monográfiát adott közre Gregor Staab.⁶⁷ Ebben megállapította, hogy Homéros ismerete Anatólia legeldugottabb sarkában is jelen volt. Phrygiában a homérosi költészet olyan kulturális koinét jelentett, amelynek nyelvét pogányok, keresztények, sőt talán még a zsidók is egyformán beszélték. Az alábbiakban néhány jellemző példán keresztül – a teljesség igénye nélkül – fogom megmutatni az intertextualitás működését homérosi és bibliai reminiscenciákkal teleszőtt phrygiai epitáfiumok szövegein keresztül.

6.1. Görög–római irodalmi szövegek

Phrygia – mint a bevezetőben láttuk – sok szállal kötődik a homérosi eposzokhoz. Az itteni városok és lakóik számára is fontos volt a „jó származás” (εὐγένεια) bizonyítása, ezért gyakran utalnak a hőstörténetekre (Otreus és Mygdón, Akamas és Askanios történetei: Hom. *Il.* II, 823, 862; III, 184–189; XII, 100; XIII, 790).⁶⁸ A homéroszi eposzok – μουσικὰ ἔπεα, ahogyan egy Ikonionban előkerült felirat fogalmaz⁶⁹ – egyfajta közös

⁶⁶ IGR IV, 743 = SEG VI, 210 = SGO III 16/06/01, a Felső-Maiandros körzetében, Išikli falu mellett (42 km-re Apameia Kibótostól északnyugatra) került elő. A sírkő felső részén törött, eredeti magassága 117 cm, legnagyobb szélessége 40,5 cm, maximális vastagsága 50 cm, a betűk magassága 1,8–2 cm között változik. A síremléket (τύμβος) egy házaspár: Gaios és felesége, Tatia készítette magának és gyermekeiknek, akiket nem nevez meg a felirat.

⁶⁷ G. Staab: *Gebrochener Glanz. Klassische Tradition und Alltagswelt im Spiegel neuer und alter Grabepigramme des griechischen Ostens* (UALG 130). Berlin – Boston (2018) 39–48.

⁶⁸ Ezek a *hērósok* Stektorion, Akmoneia, Dorylaion és Synnada pénzein is megjelennek, lásd Kelp: *i. m.* (30. j.) 88. n. 37.

⁶⁹ H. S. Cronin: First Report of a Journey in Pisidia, Lycaonia, and Pamphylia II. *JHS* 22 (1902) 339–376, kül. 349, no. 89: μουσικῶς ἐπέεσσ[ι]ν ... τ[ο]ὺς γονέας τειῶν.

kulturális bázist képeztek Phrygia lakói számára, függetlenül attól, hogy városban vagy vidéken laktak-e; a görög–római isteneket tisztelték, vagy valamelyik keresztény felekezethez tartoztak. Thonemann szerint ez legalább annyira megdöbbentő, mintha a modern Tennessee marhapásztorai a Beowulfból vett idézetekből fogalmaznák meg saját sírfelirataikat. Valójában ennél többről van szó. A homérosi eposzok a phrygiai identitás alapját képezték – olyan alap volt ez, amely a legnagyobb megbecsülést élvezte az egész kulturált világban Indiától Britanniáig. A phrygiai emberek a homérosi világ közvetlen örököseinek érezték magukat, ami a legelőkelőbb származást jelentette az *oikumené*-ben. Talán szerencsésebb lett volna azt a modern példát mondani, hogy a római korban keletkezett phryg sírfeliratok homérosi versei olyanok, mintha ma egy bajor paraszt a Nibelung-énekből vett idézetekkel vagy egy norvég pásztor *skáld*-versekben írná meg sírfeliratát.

6.1.1. Pogány feliratokon

A kelet-phrygiai sztyeppén található Axylon alapvetően kiserővidéki térség volt, amelyben a nagy kiterjedésű császári és magánbirtokok domináltak. Megdöbbentő, hogy erről az alapvetően rurális területről is több tucat metrikus sírfelirat került elő. Peter Thonemann azt írja: „Az észak-phrygiai Felső-Tembris-völgy kivételével nem ismerek a Római Birodalom keleti felében egyetlen olyan rurális területet sem, amely ehhez hasonló mennyiségű verses epitáfiumot produkált volna.”⁷⁰ Thonemann véleménye szerint a verseket falusi iskolamesterek írhatták. Legjellemzőbb tulajdonságuk, hogy mindegyik homérosi reminiscenciákból építkezik: a verseknek gyakorlatilag minden sorában találunk olyan frazémákat, amelyek az *Ilias* és az *Odysseia* igen alapos ismeretéről tanúskodnak. (A kutatás ezeket nevezi „*Homeric tag*”-eknek.) Ráadásul ezek a sírfeliratok más görög költőket nem is idéznek. Míg a nagyobb városokban előfordulnak Hésiodostól, Kallimachostól vagy Menandrostól kölcsönzött idézetek is, Phrygia rurális területein mintha Homéroson kívül mást nem is ismertek volna.⁷¹ Ugyanakkor – mint ahogyan Thonemann meggyőzően kimutatta – ezek a falusi iskolamesterek igencsak hadilábon álltak a verseléssel.⁷² Ez vonatkozik arra a három költőre is, akiket Axylonban és annak környékén sikerült azonosítani.⁷³

A bölcsességet és műveltséget mind a férfiakban, mind a nőkben dicsérik. Tatiának, „a bölcs és férjszerető feleségnek” (γυναικὶ φρονίμῳ καὶ φιλάνδρῳ) Gaius nevű

⁷⁰ P. Thonemann: Poets of the Axylon. *Chiron* 44 (2014) 191–232, kül. 193.

⁷¹ A bithyniai Nikomedeiában került elő egy felirat, amelyben egy bizonyos Kyrónt Hésiodos, Archilochos, Menandros és Xenophón riválisaként jellemezték: Ἡσιόδου ζηλωτὰ καὶ Ἀρχιλόχου ὀρεκτὰ, τῆς τε Μενανδρίου πλησίον | (εὐ)επιτῆς καὶ Ξενοφοντίου, C. P. Jones: *Epigraphica X–XII. ZPE* 188 (2014) 28–34, kül. 31–33.

⁷² Thonemann példája egy kappadokiai epitáfium (SGO III 13/08/01), amelyben szinte minden kifejezés Homérosztól lett kölcsönvéve, de a disztichon metrikailag csapnivaló.

⁷³ „Zivarik-költő” (II, Nos. 1–4), „Çeşmelisebil-költő” (III, Nos. 5–7) és „Koçaş-költő” (IV, Nos. 10–11).

házastársa állított síremléket (*MAMA* XI, 76; Kırka, Kr. u. 175–250). Balbilla ismeretlen nevű férjében „a félistenekhez méltó bölcsesség lakott” (κατέχει γνώμῃς ἄξιον ἡμιθέων), feleségében pedig olyan intelligencia és férjszeretet, amely Pénelopéval tette őt egyenlőné (σωφοσύνη φι[λαν]λανδρία τε Πηνελόπη ἴσην, *MAMA* XI, 324; Mernek, császárkor). Egy Alexandros nevű orvos feleségét, Secundát úgy jellemezték sírfeliratában, hogy „kitűnt bölcsességével és kiválóságával beszédben és minden női munkában” (ἡ δ’ αὖ σοφίη ἐκέκαστο | σωφοσύνη τε λόγῳ τε καὶ ἔργῳ παντὶ γυναικῶν, *SEG* XXXIV, 1290 = *SGO* III 16/53/03, Dokimeion, III. század). A hosszú nevű Gaius Claudius Egnatius Vigellius Valerius Ulpius Antonius Pollio Terentullianus – akinek ősei Asia tartományi főpapjai voltak – Asklépios papjaként működött, és ebbéli minőségében dicsérik őt „erényéért” (ἀρετῆ) és „irodalmi műveltségéért” (παιδεία).⁷⁴ Egy töredékes síroltáron Bocchos állíttatott magának és szeretett feleségének – a császárkultusz kétszeres papnőjének (ἀρχιερεῖη ἀνάκτων) – emléket:

[...] ΑΡΑΡΟΥ κεδνῆ καὶ σώφρονη καὶ φιλοτέκνω | [ἀθ]ανάτων ἱερεῖη δις ἀρχιερεῖη ἀνάκτων | [β]ωμόν τὸν μνήμησ ἐρικυδέος εἰδρυσσε Βόκχ[ος] | (5) [εἰδ]ος τῶνδε βροτοῖσι καὶ ἔσσομένοισι πυθέ[σ]θηαι.

[A (férjnek) és (feleségnek)...], aki szorgalmas, józan, gyermekeit szerető, a halhatatlanok papnője, az Urak [ti. a császárok] kétszeres főpapnője, Bocchos állította ezt a síroltárt az ő dicső emlékére, hogy azok a halandók is megismerhessék ennek a két (embernek) képmását, akik még ezután jönnek.

A vers a 4–5. sorban a homérosi ἔσσομένοισι πυθέσθαι formulával zárul (*Il.* II, 119; XXII, 305; *Od.* XI, 76; XXI, 255; XXIV, 433), amit az eposz többek között Elpénór sírhalmának leírásakor használ az *Od.* XI, 75–76. sorában (σῆμα τέ μοι χεῦαι πολιῆς ἐπὶ θινὶ θαλάσσης | ἀνδρὸς δυστήνοιο καὶ ἔσσομένοισι πυθέσθαι).⁷⁵

A homérosi reminiscenciák sorát szinte vég nélkül gyarapíthatnánk. Onésimos, Patrikios és Eugeneios családi sírjának feliratán az ἐπὶ τύνβον ἐρετμόν kifejezés szerepel, amely az *Odysseiára* vezethető vissza: πῆξαι τ’ ἐπὶ τύμβῳ ἐρετμόν (*Od.* XI, 77) (*SEG* VI, 144 = *SGO* III 16/31/94, Dorylaion). Alexandra sírversének 3. verssorában olvassuk: „az édes fényt gyorsan elhagytad” (γλυκερὸν φάος ὤκα λιποῦσαν, *SGO* III 16/34/13), ami szintén Homérosra megy vissza: ὣς δὲ καὶ ὄστέα νῶϊν ὀμῆ σπορὸς ἀμφικαλύπτῳ | χρύσεος ἀμφιφορέυς, τὸν τοι πόρε πότνια μήτηρ (*Il.* XXIII, 91–92). Egy Tatas nevű gyermekről

⁷⁴ A *paideiá*ról lásd még L. Robert: *Études anatoliennes. Recherches sur les inscriptions grecques de l’Asie Mineure*. Paris, 1937, 25. n. 5, vö. *TAM* V, 2, 976 (Thyateira): ἀνδρα ἦθους ἔνεκα καὶ παιδείας καὶ ἀρετῆς τε πάσης ἐν τοῖς πρώτοις τῆς Ἀσίας καταριθμούμενον („a férfi, akit jelleme, műveltsége és erénye miatt a legelsőik között tartottak számon Asiában”).

⁷⁵ A kifejezés egyébként elég gyakori a közép-anatóliai sírversekben: *I.Klaudiu Polis* 78; *I.Beroia* 400; J. G. C. Anderson: *Explorations in Galatia cis Halym*. *JHS* 19 (1899) 34–134, 280–318, kül. 287, no. 185 (Kuyulusebil); G. Laminger-Pascher: *Die kaiserzeitlichen Inschriften Lykaoniens. Faszikel I: Der Süden*. Wien (1992) 190–191, no. 306, l. 18 (Dineksaray).

az olvasható, hogy a halál azelőtt ragadta el, hogy „elérte az ifjúság mértékét”, vagyis ifjúvá serdült (καὶ ἡβης μέτρον ἰκέσ[θαι], SGO III 16/34/35), amely ugyancsak homérosi kifejezés (például *Od.* IV, 668; XI, 317; XVIII, 217 stb.). Diogenés töredékes sírfeliratán a „halottnak járó tisztelet-ajándék” (τὸ γὰρ γέρας | ἐ]στὶ θανόντων, SGO III 16/35/99) kifejezést találjuk, amiről a Sarpédón haláláról szóló részben olvashatunk: „mert ez a holtak adója” (τὸ γὰρ γέρας ἐστὶ θανόντων, Hom. *Il.* XVI, 457, 675, Devecseri Gábor fordítása); de a kifejezés más feliratokon is előfordul (SGO III 16/36/02, Midaion; 13/07/02, Tyana). A pisidiai Antiochiában élő Pomponia azt írja férjéről, aki orvos volt, hogy „őt az Álom a Halálnak betegség nélkül adta át” (τοῦτον Ὑπνος | Θανάτῳ χωρὶς νοῦσου | παρέδωκεν, SGO III 16/61/11), ami ugyancsak a Sarpédónról szóló részekben szerepel, ahol többször is említi a Költő az Álmot és a Halált mint ikreket (πέμπειν μὴν θανάτων τε φέρειν καὶ νήδυμον ὕπνον, Hom. *Il.* XVI, 454; ὕπνῳ καὶ θανάτῳ διδυμάοισιν, XVI, 672; ὕπνῳ καὶ θανάτῳ διδυμάοισιν, XVI, 682). Az Aizanoiban lakó Iulia számára testvére „késztette a sírt” (σῆμα τετευχώς, MAMA IX, 81 = SGO III 16/23/15, Aizanoi), ami Achilles szavait idézi (σῆμα τετεύξεται, Hom. *Il.* XXI, 322).

6.1.2. Keresztény feliratokon

A phrygiai keresztények semmivel sem voltak kevésbé „lokálpatrióták” és semmivel sem kevésbé büszkéek klasszikus műveltségükre, mint a körülöttük élő pogányok. A Kyría, Basilissa és Palladios síremlékén szereplő felirat így szól:⁷⁶

Αὐρ(ήλιος) Ἀκαμάτιος τῆ γλ[υ]κντάτη μου συνβίῳ Κυρίῃ | κὲ τῆς φιλάτης μου
 θυγ[α]τρὸς Βασιλίσσης κὲ(5)τῆ γλυκντάτῳ μου | ἐγγόνι. v. ἐνθάδε κῆτε μήτηρ καὶ
 θυγάτηρ | κὲ τὸ φίλτατον ἐγγόνι|όν μου Παλλάδιος νέ|(10)ον ἔρνος συναμφιπ[ι]|ολεῦσας
 [?] - - - -]

Aur(elios) Akama(n)tios, legdrágább feleségemnek, Kyriának, és legkedvesebb lányomnak, Basilissának, és legdrágább unokámnak. Itt nyugszik anya és lánya, és legkedvesebb unokám, Palladios, az „új hajtás”, aki felügyelőként [?] szolgált...

Az Ἀκαμά(ν)τιος név nagyon ritka, Thonemann szerint csupán egyszer fordul elő: ez volt a mellékneve (*adnomen*) Q. Voconius Aelius Stratonikosnak, akit az „Új Akamas” névvel tiszteltek meg, mint Dorylaion új alapítóját,⁷⁷ amit a hagyomány szerint Akamas, Théseus fia alapított.⁷⁸ A 9–10. sorban előforduló νέον ἔρνος valószínűleg homérosi reminiscencia (*Od.* VI, 163: φοίνικος νέον ἔρνος ἀνερχόμενον ἐνόησα), amely más kereszt-

⁷⁶ MAMA XI, 312, no. 361, Kana (Beştaşlı), III–IV. század, a *bómos* akrotérionjában középen egy körben elhelyezett *chi-rho* monogram, jobbról-balról pedig egy-egy galamb látható, <http://mama.csad.ox.ac.uk/monuments/MAMA-XI-361.html>.

⁷⁷ SGO III 16/34/06, 07, 09; Robert, *OMS* VI, 450–452.

⁷⁸ Robert, *OMS* IV, 90–91; VI, 451–452.

tény feliratokon is előfordul (*MAMA XI, 303*; Karakaya), Péτρω πιτυτῆ ἀνεψιῶ νέω ἔρνη. Az ἔρνος költői kifejezés elég gyakori a Lykaóniai és Axylon környéki keresztény feliratokon.⁷⁹ Az alábbi szövegekben arra látunk példákat, hogy a klasszikus allúziók hogyan keverednek bibliai kifejezésekkel a keresztény feliratokon.

Σῆμα τόδ' ἔτευξεν Εὐτροπίω | Κυρίλλα σύνευνος vac. | ὄς σοφίης μέτρον ἔσχε μ[έ]γα
 τειμάς τε ἀρίστους | (5) ὄν τείμησε συνκλητικῶν | vac. γένος vac. διὰ πίστιν vac. |
 πολλά τε μοχθήσαντα ὀδοιπορίαίς καμάτοις τε· vac. | ἔλθων δ' ἰς πατρίδα ἀνε|(10)
 παύσατο βίότοιο τελευτήν | εἶχε γάρ καὶ θεὸν ἐπήκοον | ὄν πεπόθηκει. hed. vac. | εἰ δέ
 τις τῷ τύνβῳ τούτῳ κακοεργέα χεῖρα vac. | (15) vac. πρόσσοισει, vac. | ὄρφανὰ λείψει
 τέκνα | vac. καὶ οἶκον ἔρημον. vac. | Κυρίλλαν τ' ἄλοχον μόνην | vac. ἔνθα τεθῆναι·
 vac. | (20)εἰ δ' ἔτερον τίς τινα | θῆσει, δώσει ταμίῳ | vac. χρυσοῦς ἑκατόν.

Ezt a síremléket felesége, Kyrilla készítette Eutropiosnak, akinek bölcsessége nagy volt, s akit senatorok nemzetsége tisztelt meg a legnagyobb megtiszteltetéssel hűségéért, miután életében sokat fáradt a kimerítő utazásoktól. Miután visszatért szülőföldjére, élete alkonyán nyugalmat talált, mivel egy (ima)meghallgató Istene volt, akire vágott. Ha bárki ártó kezet vet erre a sírra, annak gyermekei árván maradnak, és háza elhagyatik. Csak feleségét, Kyrillát lehet ide temetni, és ha valaki mást ide temet, az fizessen a kincstárnak száz aranyat.

A 118 cm magas márvány síremlék (σῆμα) teteje fenyőtoboz alakban végződik, és Roberts szerint akmoneiai műhelyben készült.⁸⁰ A síremlék (3. ábra) bal és jobb oldalán íróeszközök láthatók: egy papirusztekercs és egy tolltartó, amivel – Peter Thonemann értelmezése szerint – „a klasszikus kultúra ismeretét akarta jelezni”.

A szöveg azt mondja Eutropiosról: „bölcsessége nagy volt” (ὄς σοφίης μέτρον ἔσχε μέγα), ami nem csupán elméleti tudásra, hanem gyakorlati bölcsességre is utalhat. Eutropios feltehetően egy magas rangú senatori nemzetség (συνκλητικῶν γένος) rabszolgája lehetett, aki élete során sokat fáradt kimerítő utazásoktól (πολλά τε μοχθήσαντα ὀδοιπορίαίς καμάτοις τε), s akit – hűségéért cserébe (διὰ πίστιν) – „a legnagyobb megtiszteltetéssel tiszteltek meg”, vagyis felszabadítottak (τειμάς τε ἀρίστους ὄν τείμησε). Thonemann szerint valamiféle intéző lehetett egy senatori birtokon, majd felszabadítása után visszatért szülőföldjére (ἔλθων δ' ἰς πατρίδα). Valószínű, hogy Eutropios és Kyrilla keresztények voltak. Az „(ima)meghallgató” (ἐπήκοος) Istenre történő utalás erős pogány áthallással rendelkezik (az ἐπήκοος pogány istenek gyakori jelzője). Thonemann úgy tudja, hogy keresztény feliratokon nincs párhuzama, pedig elég erős bibliai konno-

⁷⁹ *MAMA VII, 559* (Kuyulusebil); *MAMA VII, 587* (Keissia / Kolukisa): ἐξ ἀγαθῆς ρίζης ἔρνος κλυτὸν ἐξεφάνθη; *SGO III 14/06/18* (Kadinham): νέος ἡλικεῖην, ἔρνος κλυτὸν, ἐνθάδε κίτε.

⁸⁰ *MAMA XI, 145*; Karasandikli, Kr. u. 200–250. <http://mama.csad.ox.ac.uk/monuments/MA-MA-XI-145.html>.

3. ábra. Papirusztekercs Eutropios síroltárán, Karasandıklı (Pentapolis), Kr. u. 200–250 között (MAMA XI, 145), 1955-ben készült felvétel. Forrás: <http://mama.csad.ox.ac.uk/monuments/images/ill/1955-39-3.jpg>.

tációval rendelkezik (például 2Krón 6,40; Zsolt 40,1; 42,1; 119,20⁸¹), az „akire vágott” (ὄν πεπόθηκει) viszont tipikusan a zsidó-keresztények szóhasználatára jellemző.⁸² Az „élete alkonyán nyugalmat talált” (ἀνεπαύσατο βίοτιο τελευτήν) kifejezés szintén utalhat kereszténységre. A βίοτιο τελευτή kifejezetten homérosi fordulat (*Il.* VII, 104; XVI, 787), ami az ἀναπαύεσθαι kifejezéshez kapcsolódik, ez utóbbi keresztény kontextusban

⁸¹ H. S. Versnel: Religious Mentality in Ancient Prayer. In: *Faith, Hope and Worship. Aspects of Religious Mentality in the Ancient World* (SGRR 2). Leiden (1981) 1–61, kül. 26–37.

⁸² W. H. Buckler – W. M. Calder – C. W. M. Cox: Asia Minor V: Monuments from the Upper Tembris Valley. *JRS* 18 (1928) 21–40, 33–34, no. 250, egy keresztény a Tembris-völgyből: ὄς ἐπό[θ]ησε Θεόν.

is gyakori (például TAM V 2, 1159, Thyateira). Az átokformula egyaránt előfordul pogány és keresztény környezetben.⁸³ A *bómos* oldalán ábrázolt nyitott könyvtakercsről nehéz eldönteni, hogy Eutropios (és felesége, Kyrilla) klasszikus vagy bibliai műveltségére utal inkább.

A + Ω | τυνβοχόες παράγω|ν γνῶθι, βροτέ, τίς κατά|κίτε· ἀφνειὸν Ζήνων|(5)α πολύ-
ρηνον πολυβοῦ|τήν· ζῶν αὐτὸς ἑαυτῶ | τόδε τίτλον ἔτευξεν | σὺν γεραρῖ ἀλόχῳ ἦν οἱ
| πόρε Χρ(ιστὸ)ς Ἰη(σοῦ)ς, Αὐρ(ηλία) Νονη|(10)πολύ σεμνοτάτη ἀγα|θή τε φθωχῶν
θρέφθη(ρ)· ἀ|μῶμη τε σοφῆ. *vac.*

A + Ω Ahogy elhaladsz e sírdomb mellett, ismerd meg, halandó, kik vannak itt eltemetve: Zénón, aki gazdag volt bárányokban és ökrökben. Még életében vésette magának ezt a feliratot (τίτλον ἔτευξεν), együtt tisztelt feleségével, Aurélia Nónéval, akit Jézus Krisztus adott neki: ő egy igen tiszteletre méltó szent hölgy volt, a szegények gyámola, feddhetetlen és bölcs.

Bár ezen a nyilvánvalóan a konstantini fordulat után készült keresztény feliraton – Zénón és Aurélia Nóné szarkofágjának töredékén⁸⁴ – nem szerepelnek írószerek, a kép és a szöveg együttese mintha azt az előfeltevést igazolná, hogy a phrygiai sírokon gyakran előforduló lábasjóságok az elhunyt férfi gazdagságát fejezik ki, az írotáblák pedig a műveltségére utalnak; csakhogy ebben az esetben a „bölcs” (σοφῆ) nem a férj, hanem a feleség. A 2. sorban előforduló τυνβοχόες egy *hapax legomenon*, amely az *Il.* XXI, 322–323. sorában fordul elő: αὐτοῦ οἱ καὶ σῆμα τετεύχεται, οὐδέ τί μιν χρεῶ | ἔσται τυμβοχοῆς, ὅτε μιν θάπτωσιν Ἀχαιοί. A szó értelmezése és helyes kiejtése már az ókorban is vitatott volt,⁸⁵ minden jel szerint a sírfelirat költője melléknévként értelmezte (*τυμβοχόης), és annak semleges alakját egyeztette az 1. sor σῆμα szavával. A 4–6. sorok hexameterei a homérosi ἐν δ’ ἄνδρες ναῖουσι πολύρρηγες πολυβοῦται (*Il.* IX, 154, 296; vö. Hés. frg. 240,3 ed. Merkelbach–West) sorra vezethetők vissza; és az 5. sor elején olvasható πολύρ(ρ)ηνον úgyszintén (vö. *Od.* XI, 257), ahol a πολύρρηνα alakot *metri causa* írták ebben a formában. A 8–9. sorokban található ἦν οἱ πόρε szintén standard homérosi idióma (vö. például *Il.* I, 72: ἦν διὰ μαντοσύνην, τὴν οἱ πόρε Φοῖβος Ἀπόλλων; *Il.* VII, 146; IX, 66; XI, 353; XVI, 441; XXIII, 92; *Od.* V, 321; V, 372; VI, 228).

Különösen a keresztény családokban figyelhető meg, hogy a feleséget nemcsak szépségéért, tisztaságáért, feddhetetlenségéért, hanem bölcsességéért is dicsérik a feliratok.⁸⁶ Démétrianét, aki kiemelkedő volt „bölcsességben” (*MAMA* XI, 207; Çeşmeli-

⁸³ Ramsay, *CB* II. p. 730, no. 658; J. Strubbe: Curses against Violation of the Grave in Jewish Epitaphs of Asia Minor. In: *Studies in Early Jewish Epigraphy* (AGAJU 21). Eds. P. W. van der Horst – J. W. van Henten. Leiden (1994) 70–128, 289–292.

⁸⁴ *MAMA* XI, 206; Çeşmelisebil, Kr. u. IV–V. század. <http://mama.csad.ox.ac.uk/monuments/MA-MA-XI-206.html>.

⁸⁵ M. L. West: Some Homeric Words. *Glotta* 77 (2001) 118–135, kül. 135.

⁸⁶ *MAMA* V, 81 (Dorylaion); *SEG* XXXVII, 1099 bis (vö. *SEG* XL, 1197; Amorion).

sebil, 4–5. század), ugyancsak egy homérosi kifejezéssel (πυντιῆ, *Il.* VII, 289, *Od.* XX, 71) illetve fia és annak felesége, „akit Jézus Krisztustól kapott”. Ez szerepel Glykeré dicséretében is, aki „bölc, és minden bölcsességgel felszerelt” volt (τε σοφὴν τ’ ἔης σοφίης ἐκέκαστο), amit meg is ismétel: καὶ πυντιῆ --- σ]ωφροσύνη μὲν ἐποῦσα (*MAMA* XI, 208; Çeşmelisebil, IV–V. század). A sírversben ugyan nincs közvetlen keresztény utalás, de szellemisége alapján talán annak tarthatjuk. A mindössze 15 évesen elhunyt lány, Dentilla, amellet, hogy szép hangú volt, még csinos és okos is: κάλλος ἔχουσ’ ἐρατινὸν καὶ φρένας (*MAMA* XI, 278; Zivarik, IV–V. század). A sírfeliratra rajzolt latin kereszt nem hagy kétséget afelől, hogy ő is keresztény volt.

Az eumeneiai Gelliát is szépségeért és bölcsességéért dicsérik verses sírfeliratában, amit férje, Flavius Pollio állított neki (*SEG* XXVIII, 1126 = *SGO* III 16/06/02):

(1) Ζμύρνα σε τὰν περισσάμοι|ν ἐγείνατο, Γελλία σεμνή, | (2) Εὐμενέων δ’ ὑπέδεκτο | κλυτὸν πέδον | ἀλλὰ σὺ μούνα | (3) κάλλοσσύνα προ|φέρεςκες *hed.* εὐκλέα φῦλλα γυναικῶν | (4) δῶκε δὲ σοι σοφί|ην θεὸς οὐρανῶ ἐνβα[σιλεύων], | (5) ὄφρα τεὸν φιλέουσα πῶσ[iv κλέος] | ἄφθιτον ἔξεις (6) κίρναμέ[γη κάλ]λει σοφίην ἀρετὴν τε τ[ελείαν?]

Zmyrna szült téged, a nagyhírűt, tiszteletre méltó Gellia, | de Eumeneia híres síksága fogadott be, egyedül te | múltad felül szépségeddel az asszonyok dicső nemzetségét, | az égben uralkodó isten bölcsességet adott neked, | (5) hogy a te férjedet szeretve romolhatatlan hírnévre tegyél szert | a szépséggel a bölcsességet és a tökéletes erényt vegyítve.

Jogosan merül fel a kérdés, hogy mitől keresztény ez a felirat, hiszen az „égben uralkodó isten” (θεὸς οὐρανῶ ἐνβασιλεύων) akár klasszikus utalás is lehet, mivel Zeusról írja Hésiodos: „míg atyjukhoz mennek, Zeuszhoz, az égi királyhoz” (ὃ δ’ οὐρανῶ ἐμβασιλεύει, *Theog.* 71). Gregory Horsley hívta fel a figyelmet arra, hogy bár az „égben uralkodó isten” kifejezés ugyan szó szerint nem fordul elő az Újszövetségben, de Jézussal kapcsolatban többször is elhangzik, hogy uralkodik a Mennyben (Lk 1,33; 1Kor 15,25; Jel 11,15.17; 19,6 stb.). Ugyancsak Horsley írja, hogy a bölcsesség mint Zeus ajándéka nem elterjedt motívum a pogány sírköltészetben,⁸⁷ ezzel szemben az „Istentől kapott bölcsesség” igen gyakran előfordul az Újszövetségben (Ef 1,17; 1Kor 1,30; 12,8; 2Pét 3,15). Ráadásul Gellia isteni eredetű bölcsessége a férje iránti szeretetben nyilvánult meg, ami szintén keresztényi gondolat.⁸⁸ A klasszikus utalások innen sem hiányoznak: a 3. versben szereplő φῦλλα γυναικῶν – természetesen γυναικῶν φῦλον alakban – a hésio-

⁸⁷ „Wisdom as a gift of Zeus is not a common motif”, G. H. R. Horsley: *New Documents Illustrating Early Christianity. A Review of the Greek Inscriptions and Papyri published in 1978.* North Ryde (1983) 47–48, no. 14.

⁸⁸ J. Pircher: *Das Lob der Frau im vorchristlichen Grabepigramm der Griechen* (Philologie und Epigraphik 4). Innsbruck (1979) 54.

dosi *Nők katalógusa* első sorában szerepel (frg. 1,1 Merkelbach–West, vö. *Theog.* 1021); a κλέος ἄφθιτον pedig homérosi reminiscencia (*Il.* IX, 413).

Természetesen nem csupán a nőkben, hanem a férfiakban is lakozhatott bölcsesség. Asterion, „az Istennek bölcs és tisztelt papja” (πινυτήν Θ(εο)ῦ σεμνὸν ἱερῆα), aki Petros nevű „bölcs unokaöccsével” (Πέτρον πινυτῆ ἄνεψιῶ) lett eltemetve, bizonyosan keresztény volt (*MAMA* XI, 303; Karakaya, IV–V. század).⁸⁹ Ugyanez vonatkozik Trophimosra, Anteros fiára (*SGO* III 16/31/14, Appia, *post* Kr. u. 250):

ἔνθα βροτός κατὰκιτη | ὁ τίμιος καὶ πᾶσι ποθητός | Τρόφιμος Ἀντέρωτος, | ὅς σοφίη
καὶ γνώμη καὶ ἐπιστήμη δὲ [μ]άλιστα | πατριίδος προϊστάμενος βουλή | καὶ γνώμην
ἀπάντων | πληρώσας τὰ ἔτη, ἄπερ θεός ὠρι|σεν αὐτῶ· | (5) ἐκτελέσαντα δά|νος ὄπερ
πᾶσι δάνιόν ἐστιν.

Itt nyugszik egy halandó, a tisztelt és mindenkitől vágyott Trophimos, Anteros fia, aki bölcsességben és értelemben, valamint tudományban, de leginkább a tanácsban – és minden dologban megmutatkozó ítélőképességben – élen állt szülővárosában; betöltötte az éveket, amelyeket az Isten kijelölt számára, és visszafizette az adósságot, amivel mindenki adós.

„Bölcsesség, értelem, tudomány, tanács” (σοφία, γνώμη, ἐπιστήμη, βουλή) – ezek az értékek és személyes tulajdonságok egyformán fontosak voltak a pogányoknak és keresztényeknek Phrygiában. Ahogy láttuk: a klasszikus művek – főként az archaikus eposzok – ismerete és némi verselési képesség is beletartozott ezek fogalmi körébe. De mit jelent a fenti szövegben a „visszafizette az adósságot, amivel mindenki adós” utalás?⁹⁰ Ez a kérdés átvezet minket a következő témához.

6.2. Bibliai utalások

Phrygia története még a trójai háborúnál is sokkal régebbre nyúlik vissza – egészen a vízözönig. A phrygiai vízözöntörténetet Ovidius *Metamorphoses*éből ismerhetjük meg (*Met.* VIII, 618–724), de a késő ókori Nonnos *Dionysiakájában* is szerepel, amelyben a két főhős nem egy házaspár (Dekalión és Pyrrha), hanem Priasos és apja, Brontios, akik jellegzetes phryg nevet viselnek (*Non. Dion.* XIII, 518–545). Apameia Kibótosban a phrygiai–görög vízözöntörténet a bibliai elbeszéléssel kontaminálódott; Ikonionban a város görög nevét (εἰκὼν = „képmás”) arra vezették vissza, hogy a deukalióni vízözön után Prométheus itt formálta meg az ember prototípusát agyagból; és ugyancsak Ikon-

⁸⁹ Papokra másutt is használják: *I. Konya* 206 (Yağlıbayat, Savatra).

⁹⁰ A δάνος a hellenisztikus költészetben „ajándékot” és „adósságot” is jelent (vö. Kall. *Epigr.* 48; *P. Masp.* 126,11), fent az utóbbi értelemben áll. Bár ez a kifejezés nem szerepel az Újszövetségben, maga a gondolat eszünkbe juttathatja az adós példázatát (Mt 18,23–35) vagy akár a Miatyánk szövegét: καὶ ἄφεσις ἡμῖν τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν, ὡς καὶ ἡμεῖς ἀφήκαμεν τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν (Mt 6,12).

ion volt a hazája a legendás vízözön előtti királynak, Nannakosnak, aki sírásával előre jelezte a bekövetkező katasztrófát (Hdt. III, 10; Steph. Byz. s.v. Ἰκόνιον). A vízözön történetén keresztül a zsidóság és kereszténység is valamennyire beilleszkedhetett az őshonos phrygiai kultúrába, hiszen a Biblia – ha nem is erre a területre vonatkozóan – szintén tartalmazta ezt a történetet. Talán ez is egyik oka lehet annak, hogy az itteni zsidók és keresztények sokkal nyíltabban tettek utalást a Szent Könyvekre, mint a Birodalom más területein. Antonio Enrico Felle *Biblia Epigraphica* katalógusa ugyan csak 14 közvetlen és közvetett idézetet sorol fel Phrygiából,⁹¹ de a valóságban ennél sokkal többel kell számolnunk. Ezen a területen számos keresztény felekezet működött, amelyek olykor meg is nevezik magukat: például a novatianusok és a montanisták⁹² – nem is szólva a számos gnóosztikus szektáról. Ezek természetesen különböző módokon viszonyultak a Szent Íratokhoz. De érdekes, hogy Maximion püspököt sírfelirata mindjárt az első sorában így jellemzi: „Az isteni szavak legjobb pásztorának sírja” (ποιημένος ὑρίστου τῶν θεορρήτων λόγων, CIG IV 9267 = SGO III 16/53/05) – ami még a Konstantin utáni időszakban is ritkaság.

Valószínűleg a legkorábbi kriptokeresztény epigráfiai emlék a híres Aberkios-felirat, amely Hierapolis püspökének állít emléket (meghalt Kr. u. 167 körül).⁹³ Aberkios életrajzát egy irodalmi forrás is megörökítette, amely a püspök sírfeliratának szövegét is közölte.⁹⁴ Ennek nyomán Sir William Ramsay 1883-ban valóban meg is találta a felirat töredékeit egy fürdő romjai között Synnadában (Phrygia Salutaris). A *vitában* közölt – és addig irodalmi fikciónak tartott – sírfelirat szövege segítségével tudták a megtalált töredéket rekonstruálni. A feliratot ma a Vatikáni Múzeum őrzi (Museo Pio Cristiano). A szöveget az alapján sikerült datálni, hogy Aberkios egyik földijének: egy hierapolisi polgárnak annyira megtetszettek a püspök szavai, hogy saját sírfeliratán szó szerint

⁹¹ A. E. Felle: *Biblia Epigraphica. La Sacra Scrittura nella documentazione epigrafica dell'Orbis Christianus Antiquus (III–VIII secolo)*. Bari (2006) 227–233, nos. 489–502.

⁹² Ammia sírfeliratán nyíltan megnevezik, hogy novatianus volt (Ναυάτιων ἄγιων δὲ [γ]ενοῦσα, SGO III 16/31/93 D 19, Altıntaş); Nanas pedig „prófétánő” volt (προφήτισα, SGO III 16/41/15, Akoluk, vö. J. C. Poirier: The Montanist Nature of the Nanas Inscription. *Stein epigramme* 16/41/15. *EA* 37 [2004] 151–159), minden bizonnyal a montanista egyházhoz tartozott. A montanista feliratokat összegyűjtötte: W. Tabbernee: *Montanist Inscriptions and Testimonia: Epigraphic Sources Illustrating the History of Montanism*. Macon (1997).

⁹³ IGR IV, 696 = IGUR II/1 15 = SEG XXX, 1479 = SGO III 16/07/01. Az Aberkios-felirat hatalmas mennyiségű szakirodalmat szült az elmúlt több mint egy évszázadban, itt csak néhány fontosabbat emelek ki időrendben: A. Abel: Étude sur l'inscription d'Abercius. *Byzantion* 3 (1926) 321–411; H. Grégoire: Encore l'inscription d'Abercius. *Byzantion* 8 (1933) 89–91; M. Guarducci: L'iscrizione di Abercio e Roma. *AnSoc* 2 (1971) 174–203; W. Wischmeyer: Die Aberkiosinschrift als Grabepigramm. *JAC* 23 (1980) 22–47; M. M. Mitchell: Looking for Abercius: Reimagining Contexts of Interpretation of the 'Earliest Christian Inscription'. In: *Commemorating the Dead: Texts and Artefacts in Context: Studies of Roman, Jewish, and Christian Burials*. Eds. L. Brink – D. Green. Berlin (2008) 303–336; M.-F. Baslez: L'épithaphe de l'évêque Aberkios: les Écritures de foi dissimulées sous l'écriture civile. *JES* 3 (2020) 149–166. (Lásd még az alábbi jegyzetekben.)

⁹⁴ Aberkios a *Menologium Constantinopolitanum* október 22-i szentje, életrajzát lásd *Vita Abercii*, PG CXV, 1212–1248, ed. Th. Nissen: *Der Text der Aberkios-Vita*. Leipzig (1912); vö. P. Thonemann: Abercius of Hierapolis. In: *Historical and Religious Memory in the Ancient World*. Eds. B. Dignas – R. R. Smith. Oxford (2012) 257–282.

idézte annak első és utolsó sorát.⁹⁵ Ez utóbbi feliratot a helyi időszámítás (a Sulla-éra) 300. évére keltezték. Mivel tudjuk, hogy ennek kezdőéve Kr. e. 84, könnyen kiszámítható, hogy Kr. u. 216-ban írták a másik feliratot, amely tehát Aberkios epitáfiumának *terminus ante quemje*.

[ἐ]κλεκτῆς πόλεως ὁ πολει[της] τοῦτ' ἐποίη[σα] | [ζῶν, ἴ]ν' ἔχω φανερ[ῆ]ν σώματος ἔνθα θέσιν, | οὐνομ' <Αβέρκιος ὦν ὁ> μαθητῆς ποιμένος ἀγνοῦ, | [ὅς βόσκει προβάτων ἀγέλας ὄρεσιν πεδίοις τε], | (5) [ὀφθαλμοὺς ὅς ἔχει μεγάλους πάντη καθορῶντας]: | [οὔτος γὰρ μ' ἐδίδαξε [---] γράμματα πιστά], | εἰς Ῥώμη[ν ὅς ἐπεμψεν] ἐμὲν βασιλ[ίδ' ἀναθρῆσαι] | καὶ βασιλίσσ[αν ἰδεῖν χρυσό]στολον χρυ[σοπέδιλον]. | λαὸν δ' εἶδον ἐ[κ]εῖ λαμπρὰν] σφραγεῖδαν ἐ[χοντα] | (10) καὶ Συρίας πέ[δον εἶδα] καὶ ἄστυα πάν[τα, Νισίβιν] | Εὐφράτην διαβ[άς: πάν]τη δ' ἔσχον συνο[μαίμους]. | Παῦλον ἔχων ἐπ' ὄ[χῳ]: Πίστις π[άντη δὲ προῆγε] | καὶ παρέθηκε [τροφήν] πάντη ἰχθὺν ἀ[πὸ πηγῆς] | πανμεγέθη καθ[αρόν, οὐ] ἐδράξατο παρθέ[νος ἀγνή], | (15) καὶ τοῦτον ἐπέ[δωκε φί] λιοις ἐσθ[ε]ῖν διὰ παντός], | οἶνον χρηστὸν ἔχουσα, κέρασμα διδοῦσα μετ' ἄρτου. | ταῦτα παρεστῶς εἶπον Αβέρκιος ὧδε γραφῆναι, | ἑβδομηκοστὸν ἔτος καὶ δεῦτερον ἦγον ἀληθῶς. | ταῦθ' ὁ νοῶν εὐξαιτο ὑπὲρ Αβερκίου πᾶς ὁ συνφθός. | (20) οὐ μὲντοι τύμβῳ τις ἐμῷ ἔτερόν τινα θήσει. | εἰ δ' οὖν Ῥωμαίων ταμειῶ θήσ<ει> δισχεῖλια <χ>ρυσᾶ | καὶ χρηστῆ πατριδι Ἰεροπόλει χεῖλια χρυσᾶ.

A választott város polgáraként készítettem ezt [a feliratot], | életemben, hogy legyen látható helye testemnek itt, | nevem Aberkios, a szent pásztor tanítványa, | aki legelteti juhnyáját a hegyeken és síkokon, | (5) akinek hatalmas szemei vannak, mindent áttekintők, | mert Ő tanított engem az élet igaz betűire. | Ő küldött engem Rómába, hogy lássam a birodalmat, | és lássam az aranyköpenyes, aranyszandálos királynőt. | Láttam ott a népet, fényes peccéttel megjelöltet, | (10) és láttam Syria síkját, és az összes várost, a Nisibis | [menti] Euphratésen átkelve, mindenütt voltak útítársaim: | Pál volt nálam; a hit vezérelt mindenütt, | és mindenütt ételt tettem elém: halat a forrásból, | hatalmasat, tisztát, amit kifogott a szent szűz, | (15) és ezt adta a testvéreknek enni örökre, | s mivel volt jó bora, kevert [bort] adott kenyérrel. | Ezeket én, Aberkios, személyesen mondtam, hogy írják le, | valóban hetvenkét évet éltem meg, | aki felfogta ezeket és aki egyetért, imádkozzék Aberkiosért, | (20) de senki ne tegyen valamely más testet az én síromba, | s ha megteszi, fizessen a római pénztárnak kétezer aranyat, | és az én kedves szülővárosomnak, Hierapolisnak ezer aranyat.

A 22 sornyi hexameterből álló, szándékosan enigmatikusan fogalmazó sírfelirat az egyik legkorábbi keresztény epitáfium, G. B. De Rossi szerint „a keresztény feliratok királynője”.⁹⁶ De nem mindenki osztotta ezt a véleményt: A. von Harnack például úgy találta,

⁹⁵ Ramsay, *CB* II. 720. no. 656.

⁹⁶ „Regina delle iscrizioni cristiane”, G. B. De Rossi: *Il cippo sepolcrale di Abercio collocato nel Museo Lateranense*. *BAC* 5 (1894) 65–69, kül. 65.

hogy a szöveg a pogány-keresztény szinkrétizmus terméke,⁹⁷ G. Ficker, A. Dietrich és R. Reitzenstein pedig amellett érveltek, hogy Aberkios az Attis–Kybelé-kultusz papja volt: a feliraton szereplő „szent pásztor” Attis; az „aranyköpenyes, aranszandálos királynő” Kybelé római kultuszszobra; a „fényes pecséttel megjelölt nép” Attis–Kybelé római kultuszközössége; Pál pedig Aberkios egyik „beavatott” útítársa.⁹⁸ Ezek az elrugaszkodott elméletek azonban szerencsére a tudománytörténet lomtárába kerültek, és mára teljes a konszenzus abban, hogy a felirat egy „kriptokeresztény” szöveg. Az epitáfiumban szereplő utalások ugyanis pontra megfejthetők az Újszövetség, az egyházatyák írásai és keresztény szimbolika segítségével. Kezdjük a legegértelműbb utalásokkal: „a szent pásztor tanítványa” (μαθητῆς ποιμένου ἀγνοῦ, 3. v.) közvetlen utalás Jézus kijelentésére, amely a János evangéliumában olvasható: „én vagyok a jó pásztor” (ποιμὴν ὁ καλός, Jn 10,11.14), de közvetlenül ehhez rendelhető a „juhnyáj” kifejezés is, amely a hívők közösségét jelenti (Mt 26,31; Jn 10,2–16; 10,26; 21,16–17; Apcs 20,28 stb.). Ugyancsak könnyen megfejthető „[az élet] igaz betűi” ([τὰ ζῶης] γράμματα πιστά, 6. v.⁹⁹) utalás, amely több igéből kontaminálódott: a γράμματα („betűk”) bevett utalás a Szentírásra (vö. ἱερὰ γράμματα, 2Tim 3,15); az „élet” (ζωή) Péter kijelentésére is vonatkozhat: „Uram, kihez mehetnénk? Örök életnek beszéde van te nálad” (ρήματα ζωῆς αἰωνίου ἔχεις, Jn 6,68); a πιστά melléknév pedig nemcsak „igazat”, hanem „hiteleset” is jelent, ilyen értelemben πιστὸς λόγος-ként fordul elő az Újszövetségben (1Tim 1,15; 3,1; Jel 21,5), sőt már a *Septuagintában* is (Zsolt 114,13a LXX). Az Istenre vonatkozó „akinek hatalmas szemei vannak, mindent áttekintők” (ὀφθαλμοὺς ὃς ἔχει μεγάλους πάντη καθορῶντας, 5. v.) kifejezés nem közvetlen bibliai idézet (a „hatalmas szemek”-nek nincs is bibliai alapja), leginkább a Zak 4:10-ben szereplő: „az Úrnak szemei ezek, a melyek átpillantják az egész földet” igére emlékeztet (LXX: ἐπὶ τὰ οὐτοὶ ὀφθαλμοὶ κυρίου εἰσὶν οἱ ἐπιβλέποντες ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν). A παντεπόπτῆς kifejezés az egyházatyáknál is fellelhető (Clem. Alex. *Paed.* III. 8. § 44,1), de a feliratban szereplő καθορῶντας akár közvetlen homérosi hatás is lehet, ami nem meglepő a phrygiai keresztény feliratok esetében (Zeusról: Hom. *Il.* XI, 337; XIII, 4). A felirat több enigmatikus kijelentése is egyértelműen a keresztény egyházra érthető: a bevezetésben szereplő „a választott város polgára” ([ἐ]κλεκτῆς πόλεως ὁ πολεῖ[της], 1. v.) megint kontamináció, hiszen az egyház (ἐκκλησία) a „választottak közössége”, amely mint hegyen épített város szerepel Jézus példabeszédében (πόλις ἐπάνω ὄρους κειμένη, Mt 5,14). A Fil 3,20-ban pedig a „mennyei polgárságról” (τὸ πολίτευμα ἐν οὐρανοῖς) beszél Pál apostol. A 9. versben szereplő „láttam a fényes pecséttel megjelölt népet” (λαὸν δ’ εἶδον ἐ[κεῖ λαμπρὰν] σφραγιδα ἐ[χοντα]) szintén az egyháztagokra vonatkozó eszkhatológiai utalásként értelmezhető. A *Jelenések könyvében* Isten adja ki a

⁹⁷ A. von Harnack: *Zur Abercius-Inschrift* (Texte und Untersuchungen XII). Leipzig (1895).

⁹⁸ G. Ficker: Der heidnische Charakter der Abercius-Inschrift. *Sitzungsberichte der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften* 1 (1894) 87–112; A. Dieterich: *Die Grabchrift des Aberkios*. Leipzig (1896); R. Reitzenstein – H. H. Schaefer: *Studien zum antiken Synkretismus aus Iran und Griechenland*. Leipzig (1926) I. 125.

⁹⁹ A coniecturához lásd R. Merkelbach: Grabepigramm und Vita des Bischofs Aberkios von Hierapolis. *EA* 28 (1997) 125–139.

parancsot angyalainak: „ne ártsatok se a földnek, se a tengernek, se a fáknak addig, míg meg nem pecsételjük a mi Istenünk szolgálait az ő homlokukon” (ἄχρι σφραγίσωμεν τοὺς δούλους τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, Jel 7,3–4). Ugyancsak az Egyházra vonatkozhat a „szent szűz” (παρθέν[ος ἀγνή], 14. v.) kifejezés. Pál több levelében is szűz menyasszonyként jelenik meg a hívők közössége, például „mert isteni buzgósággal buzgok értetek; hisz eljegyeztek titeket egy férfiúnak, hogy mint szeplőtlen szűzet állítsalak a Krisztus elé” (2Kor 11,2). A 13–14. sorban azt olvassuk: „mindenütt ételt tettek elém: halat a forrásból, / hatalmasat, tisztát, amit kifogott a szent szűz” (αἱ παρέθηκε [τροφήν] πάντη ἰχθὺν ἀπὸ πηγῆς] / πανμεγέθη καθ[αρὸν, οὐ] ἐδράξατο παρθέν[ος ἀγνή]). Az ἰχθύς-szimbolika túlságosan is jól ismert ahhoz, hogy itt ki kelljen térnünk rá,¹⁰⁰ viszont az ehhez kapcsolódó *halászat* szintén az egyház tevékenysége: Péternek és Andrásnak azt mondja Jézus, hogy „emberhalásszá” teszi őket (ποιήσω ὑμᾶς ἁλειεῖς ἀνθρώπων, Mt 4,19); továbbá „hasonlít a mennyek királysága a kerítőhálóhoz is, amelyet bevetettek a tengerbe, és mindenféle fajtából fogott” (Mt 13,47). A 16. sorban szereplő „volt jó bora, kevert [bort] adott kenyérrrel” (οἶνον χρῆστον ἔχουσα, κέρασμα διδοῦσα μετ’ ἄρτου) egyértelműen az Egyház életének egyik fontos tevékenységére, az eucharistiára, vagyis az úrvacsorai közösségre történő utalás (vö. Mt 26,26–28; Jn 6,53–56; 1Kor 11,23–26). Aligha kétséges, hogy a „mindenütt voltak útítársaim, Pál volt nálam” (πάντη δ’ ἔσχον συνο[μυαίμους], Παῦλον ἔχων ἐπ’ ὄχρῳ], 11–12. v.) Pál apostolra, illetve annak leveleire vonatkozik, amelyből hitét merítette (vö. Róm 10,17). A „hit vezérelt mindenütt” (Πίστις π[άντη δὲ προήγε], 12. v.) kifejezés ismét egy kontamináció: „akiket Isten Lelke vezérel, azok Istennek fiai” (Róm 8,14), illetve az „igaz ember hitből él” (Róm 1,17b); vagy a „hitben járunk, nem látásban” (2Kor 5,7) páli kijelentések vonódtak össze ebben a mondatban.

Akakios sírfelirata Kr. u. 350 körül íródott, egy márványtáblán került elő Appia (Pinarcik), Soa (Altıntaş) vagy Kotianion (Ada Köy) településen.¹⁰¹

Ἀὐρ. Ἀθηνόδοτος Δοκιμεὺς τεχνίτης ἐποίησε τὸ ἔργον. | ἔνθα χθὼν κατέχι Ἀκάκιον
σώφροναν ἄνδρα, | Μηνοδώρου υἱόν, θεοτίμητον ἀληθῶς, | [γν]ήσιον ἐν κόσμῳ
ἔης πάτρης κατὰ πάντα. | τριάκοντα ἔτη ἐν χηροσύνῃ ὑπομίνας, | (5) μουνόγαμος
μοῦνον τεῦξεν τέκνον ἐν βιότοιο, | τοῦνομα Λουκίλλαν τὴν σώφρονα, τῷ πατρὶ
κῦδος. | δῶκεν δ’ αὐτὴν ἀνδρὶ ἐφ’ ἐλπῖσι γηροκομηθῆν | ἀνεπιῶ Τροφίμῳ. τύχαν
δὲ κακῶν ὑμενέων, | ὄκτω κὲ δέκα μῆνας μεθ’ αὐτὸν οὐκ ἐβίωσεν. | (10) πικραὶ γὰρ
Μοῖραι ἴσους μίτους ἐπέκλωσαν | μητρὶ κὲ θυγατρὶ ὅμοια Πρωτεσίλαου. | Δόμνη

¹⁰⁰ Az IXΘΥΣ betűszó hagyományos értelmezésben a Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτὴρ rövidítése, amelyről elsőként Franz-Joseph Dölger írt átfogó monográfiát: *IXΘΥΣ. Das Fischesymbol in frühchristlicher Zeit. Religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen*, amelynek öt kötete jelent meg 1910 és 1943 között. A legújabb szakirodalomból egy érdekes felvetés: T. Rasimus: Revisiting the Ichthys: A Suggestion Concerning the Origins of Christological Fish Symbolism. In: *Mystery and Secrecy in the Nag Hammadi Collection and Other Ancient Literature: Ideas and Practices*. Eds. C. H. Bull – L. Lied – J. D. Turner. Leiden (2011) 327–348.

¹⁰¹ SEG XV, 796 = XXX, 1484 = SGO III 16/31/15, a kő méretei: 106 cm magas, 62 cm széles, 14 cm vastag, a betűk magassága 1,6–2 cm, jelenleg a Kütahya Régészeti Múzeumban őrzik.

σεμνοτάτη τύμβοις ἰδίοισι δὲ κῆται. | τριακονταέτη θυγατέραν κατέλιπε, | τεσσαρέτη
 πάλιν αὐτὴ τὸν πατέρα ἐπρόαξεν. | (15) τύμβοις παπῳοῖς μετὰ τοῦ πατρὸς ἐνθάδε
 κῆτη. | ἄνδρες πρεσβύτατοι κὲ ὀμήλικες ἤδὲ νέοι τε, | δῆριν πρὸς τίναν ἔσχον; οὐ
 πρὸς νέον οὐδὲ γέροντα. | τιμῆ τῆ μεγάλης παρὰ πάτρης παρεπέμφθη. | Θεὸς ποῦ μ'
 ἐκέλευσεν ἢ Πλουτεῖ ἢ Παραδίξῳ. | (20) μισθοὺς ἀντιλάβοιτε παρ' ἀθανάτου Θεοῦ
 αὐτοῦ. | ἔμοι γὰρ οὐ μελέτη· κακὸν κόσμον κατέλιπα. | τὴν σφραγίδα Θεὸς ἔμοι
 τέκνω διασώξῃ. | θνητὸς ἐν ἀθανάτοις Ἀβρά[μ κ]όλοισι τετύχηκα, | + Θεῷ δουλεύω,
 Παραδίξοισι κατοικῶ.

Itt őrzi lent a föld Akakiost, a jámbor férfit, Ménodóros fiát, akit Isten valóban becsült, s aki minden tekintetben tiszteletben állt szülővárosában. (5) Harminc évét élt özvegységben, egyetlen házasságában egyetlen gyermeket nemzett életében, kinek neve Lukilla, a jámbor, apjának dicsősége, férjhez adta őt, abban a reményben, hogy idős szüleit fogja gondozni, unokatestvéréhez, Trophimoshoz. De balszerencsés volt ez a nász: (10) tizennyolc hónapot sem élt férje után. Mert az irigy Moirák egyenlő szálakat fontak anyának és lányának, hasonlótt Prótesilaoséhoz. A legtisztéletreméltóbb Domné a saját sírjában nyugszik. Harmincévesen hagyta hátra a lányát, (15) aki viszont apját négy évvel előzte meg, ősi sírban nyugszik itt az apával. Férfiak – idősek, egykorúak és ifjak –, kivel hadakoztam én? Sem ifjúval, sem időssel! Nagy tiszteletben bocsáttattam el a hazámból, (20) ahová Isten parancsolt engem: vagy Plútóhoz, vagy a Paradicsomba. A halhatatlan Istentől kapjátok meg béréteket! Nekem már mindegy: elhagytam a gonosz világot. A pecsétet, nekem, gyermekének, biztosítsa az Isten! Halandóként a halhatatlanok közé, Ábrahám kebelébe kerültem, (25) Istennek szolgálók, a Paradicsomban lakom.

A felirat egyik érdekessége, hogy készítője is megnevezi magát: Ἀὐρ. Ἀθηνόδοτος Δοκιμεὺς τεχνίτης ἐποίησε τὸ ἔργον, vagyis a sztélé a híres dokimeioni márványbánya egyik kőfaragójának, Aurelios Athénodotosnak műhelyéből került ki. A 24 hexameteres sor¹⁰² szerzője egyértelműen keresztény: ezt jelzi az utolsó sor elején elhelyezett kereszt, valamint az Akakios „beszélő név” is, amelynek jelentése: „rossztól mentes, ártatlan”. A 2–16. sorban a család történetét kapjuk: az apa, Akakios, Ménodóros fia, felesége Domné, lányuk Lukilla, aki férjhez ment unokatestvéréhez, Trophimoshoz. Akakios harminc évig élt özvegységben, lánya négy évvel apja előtt hunyt el, harmincévesen. Ebből az következik, hogy Lukilla mindössze négyéves volt, amikor anyja meghalt. Nem derül ki, hogy a lány hány évesen ment férjhez, de férjét csak másfél évvel élte túl. Az egyszerű síremlék (τύμβος) felső regiszterében csupán egy szalaggal átkötött koszorú van kifarragva, egyéb ábrázolás nincs rajta, amit már Merkelbach is annak lehetőségeként értelmezett, hogy az elhunyt valamelyik keresztény szektához tartozott. Ezt csak megerősíti, hogy az 5. sorban büszkén hirdeti: „harminc évét élt özvegységben”, ami a montanisták

¹⁰² A vers metrumát és szerkezetét elemezte: B. M. Palumbo Stracca: Metro ionico per l'eresia di Ario. *Orpheus* 11 (1990) 65–83, kül. 74–79.

felé mutat, akik híveik számára tiltották az újraházasodást.¹⁰³ Az epitáfium nyelve erősen itacizáló, továbbá tele van költői kifejezésekkel: például ἐν βιότοιο (Hom. *Il.* VII, 104); δῆρις (Hom. *Il.* XVII, 158) és klasszikus utalásokkal: πικραὶ γὰρ Μοῖραι ἴσους μίτους ἐπέκλωσαν (11); ὅμοια Πρωτεσιλάου (12); ἐκέλευσεν ἡ Πλουτεῖ (20). A Moirák (Klóthó, Lakhésis és Atropos) a görög sorsistennők, akik az emberi sors fonalát sodorják, fonják és elvágják. Az *Ilias* utolsó énekében gyakran szerepel az „erős sors” (μοῖρα κραταιά), aki elvágja a hősök sorsának fonalát (például *Il.* XXIV, 131, 209). A 12. sorban említett thesszali hős, Prótesilaos volt az első, aki Trója földjére lépett, és ugyancsak ő volt az első, aki a görögök közül meghalt a háborúban. A mítosz szerint felesége, Laodameia addig könyörgött az isteneknek, amíg megengedték, hogy Prótesilaos néhány órára visszatérjen az élők közé, ami után másodszor is meghalt, és felesége is követte a halálba. A keresztény sírfeliratok is gyakran említik Hádést, az Alvilágot, amely ezen a néven a héber Seól megfelelője a *Septuagintában* (például *Ézs* 38,18) és az Újszövetségben (Lk 16,23; Apcs 2,27; 1Kor 15,55; Jel 1,18; 20,13–14 stb.). Ugyanakkor meglepő, hogy a 20. sorban nem a Hádést, hanem annak istenségét, Plutónt találjuk.¹⁰⁴ A költői nyelv és a klasszikus mitológiai utalások mellett bőségesen találunk újszövetségi idézeteket és allúziókat is a szövegben. A „kivel hadakoztam én? Sem ifjúval, sem időssel” (18) háttérben Calder szerint a hetedik boldogmondás állhat: „boldogok a békességszerzők”, bár ez nem bizonyos.¹⁰⁵ A 21. sorban szereplő „Halhatatlan Isten” Pálnál is szerepel (1Tim 1,17), a „bér megfizetése” (μισθοὺς ἀντιλάβοιτε) pedig több evangéliumi példázatra és apostoli tanításra is utalhat („a ti fizetségetek bőséges a mennyben”: Lk 6,23; „méltó a munkás az ő bérére”: Lk 10,7; „a plántáló és az öntöző egyek, de mindegyik a maga fizetségét kapja meg a maga munkája szerint”: 1Kor 3,8 stb.). A 22. sorban olvasható „elhagytam a gonosz világot” (κακὸν κόσμον κατέλιπα) mintha az 1Ján 5,19-et visszhangozná: „az egész világ a gonoszságban vesztegel” (ὁ κόσμος ὅλος ἐν τῷ πονηρῷ κεῖται), bár itt kétségkívül nem a κακός szót találjuk. A 23. sorban szereplő „pecsét”-et (σφραγίς) hagyományosan a vízkeresztségre értik a kommentárok,¹⁰⁶ ami ebben az értelemben szerepel az Aberkios-feliratban is, és Tertullianusnál számtalan helyen, valószínűleg az 1Kor 1,22-re vezethető vissza: „aki el is pecsételt minket (ὁ καὶ σφραγισάμενος ἡμᾶς), és a Léleknek zálogát adta a mi szíveinkbe”.¹⁰⁷ Az „Ábrahám kebelébe kerültem” és a „Paradicsomban lakom”

¹⁰³ W. M. Calder: Early-Christian Epitaphs from Phrygia. *AS* 5 (1955) 25–38, kül. 33. A szerző is felveti ezt a lehetőséget, de aztán inkább úgy dönt, hogy „biztonságosabb” ortodoxnak tartani: „it is safer to treat Akakios as an Orthodox churchman”.

¹⁰⁴ Egy másik phrygiai sírfeliraton Ζεῦ φθιμένων Πλούτων, vagyis „Plutón, a holtak Zeusa” néven szerepel (*MAMA* X, no. 60 = *SGO* III 16/01/37); az ugyancsak keresztény Aurélios Trophimos sírfeliratán pedig a „Plutón házában lakom” kifejezés szerepel (Πλουτέος οἶκια νήων, *SEG* VI, 137–140 = *SGO* III 16/31/93). Hierapolisban egy felirat (*SEG* LXIII, 122) segítségével a régészeknek sikerült a Plutónion nevű szentélyt is azonosítaniuk: F. D’Andria: Il Ploutonion a Hierapolis di Frigia. *MDAI(I)* 63 (2013) 157–217.

¹⁰⁵ Calder: *i. m.* (103. j.) 32.

¹⁰⁶ „The epitaph ends with a reference to the Seal of baptism, the passport to Paradise”, Calder: *i. m.* (103. j.) 33.

¹⁰⁷ G. W. H. Lampe: *The Seal of the Spirit. A Study in the Doctrine of Baptism and Confirmation in the New Testament and the Fathers.* London (1951).

megfejtése nem okoz fejtörést, az „Istennek szolgálók” pedig számos újszövetségi igehelyre vezethető vissza (például Lk 16,22; 23,43; 2Tim 1,3). Teológiai szempontból ropant érdekes, hogy a 20. sorban mintha nem tudná eldönteni, hogy Isten az Alvilágba vagy a Paradicsomba (ἡ Πλουτεῖ ἢ Παραδίῳ) küldi-e őt. (Aminek *expressis verbis* ellene mond a 25. sorban, ahol kijelenti: „a Paradicsomban lakom”). A Hádés és a Paradicsom természetesen lehetnek szinonim fogalmak is, hiszen Jézus a Lk 23,43-ban az Alvilágnak az igazak számára elkülönített részeként utal rá.¹⁰⁸ Tehát az ἡ Πλουτεῖ ἢ Παραδίῳ *ugyanarra* a helyre is vonatkozhat: nevezetesen az Alvilágra, illetve annak egy elkülönített részére, amely a „boldogok lakhelye”, s amit „Ábrahám kebelének” is mondtak.¹⁰⁹ Ugyanakkor Pál azt mondja, hogy hallott egy emberről, aki „elragadtatott a harmadik égig” vagyis „a Paradicsomba” (2Kor 12,2.4), aminek alapján a Mennyben is kell lennie egy Paradicsomnak.¹¹⁰ Teológiai szempontból ebben az egészben az a furcsa, hogy az Újszövetség alapján egyértelmű, hogy Jézus Krisztus feltámadása után „megnyitotta az Eget” az igazak – elsősorban a Krisztusban elhunyt igaz keresztények – számára, vagyis akik korábban az Alvilágba, Ábrahám kebelébe (vagy a Paradicsomba) kerültek, azoknak lelke ettől kezdve a mennyei Paradicsomba szállt. Akármelyik keresztény felekezethez is tartozott Akakios, szinte elképzelhetetlen, hogy erről a hatalmas változásról ne tudott volna, hiszen ez a keresztény „üdvösség” (σωτηρία) fogalom lényege.

6.3. Jóslás a Bibliából és Homérosból

A fentiekben láttuk, hogy a phrygiai keresztények – tartozzanak bármely felekezethez – a legnagyobb természetességgel idézik sírfelirataikon úgy a Bibliát, mint a homérosi eposzok szövegeit. Az alábbi verses epitáfium különlegessége, hogy az abban megörökített Zósimos talán zsidó származású lehetett, aki *bibliomanteiával*, vagyis könyvekből végzett jóslással foglalkozott. Hogy milyen könyvekből jóslott, az eddigiek alapján könnyen kitalálható: a Bibliából és Homérosból (SEG XLIII, 945 = SGO III 16/41/09, Yapıdag).

(1) [Ζ]ώσιμος Πατρικίου καὶ Δόμνης γένος ἑσθλόν, | (2) πάτρης ἔντειμος ἔης κα(ἰ) ἐκ λαοῦ Ὑψίστοιο, | (3) πνευματικαῖς γραφαῖς καὶ Ὀμηρίοις [ἐ]πέεσσιν | (4) γράψας ἐν

¹⁰⁸ Az Alvilág (Seól/Hádés) sem a zsidó, sem a görög elképzelések szerint nem volt homogén hely, például itt volt az „Ábrahám kebele”, ami a görög mitológiában megfelel a „boldogok lakhelyének” vagy az „elysioni mezőknek”. A gazdag ember és a szegény Lázár példázatából kiderül, hogy az Ábrahám kebelét egy hatalmas szakadék választotta el a Seól többi részétől (Lk 16,26).

¹⁰⁹ Az „Ábrahám kebele” (κόλπος Ἀβραάμ) fogalom a Második Templom korának görög nyelvű zsidó irodalmában bukkan fel, például 4Makk 13:17; Apoc. Zeph. 11,1–2; az epigráfiai forrásokban: I. Kajanto: *The Hereafter in Ancient Christian Epigraphy and Poetry*. *Arctos* 12 (1978) 27–53; az egyházatyáknál lásd L. J. van der Lof: *Abraham's Bosom in the Writings of Irenaeus, Tertullian and Augustine*. *AugStud* 26 (1995) 109–123.

¹¹⁰ M. Bockmuehl – G. G. Stroumsa (eds.): *Paradise in Antiquity: Jewish and Christian Views*. Cambridge (2010).

πινάκι ὄσα χρήζουσι βροτοῖσι | (5) ἐν πινάκι πτυκτῶ σοφοῖσι τὸ μέλλο[ν] ὑπε[ί]π[ω]ν
| (6) σὺν σεμνῇ ἀλόχθῳ [...]μυρι τῆ φιλοέργῳ | (7) ἐπ' ἄκος μεωσα [?] πέπλου[ς] χα
ριεντας ὕφην[ε]ν | (8) καὶ θρέψαν φίλα τέκνα, [τ]ὰ οἱ τυτθὰ προθάνοντο· | (9) κουρί-
διον δὲ γάμον ὁμόν λέχος ἀνφαγάπαζον | (10) οἱ κα(ι) ἔτ[ι] ζῶσιν τεῦξαν τόδε σῆμα
κλεονόν.

Zósimos, Patrikios és Domna fia, derék sarj, | szülővárosának megbecsült (tagja),
s aki a Magasságos népéből való, | szellemi írásokkal és homéroszi eposzokkal |
táblára írta, amire csak szüksége van a halandóknak, | (5) összehajtott táblán a böl-
cseknek a jövőt előre megmondva. | Tiszteletre méltó hitvesével, a munkakedvelő
[...]mirisszel, | (aki) gyógyírnak [?] gyönyörű *peplos*okat szőtt | és kedves gyerme-
keket nevelt, akik kicsivel előtte haltak meg, | mindketten egyformán szerették a
hitvesi ágyat, | (10) és még életükben emelték ezt a nevezetes síremléket.

Ki lehet Zósimos, Patrikios (Patricius) és Domna fia? A név igen gyakori a görög világ-
ban, jelentése „élő; étellel teli; túlélő”, az anyai nevet G. Staab kifejezetten zsidó eredet-
űnek tartja.¹¹¹ Merkelbach a 2. sor ἐκ λαοῦ Ὑψίστου („a Magasságos népéből való”)
kifejezése miatt zsidónak tartotta, nemcsak azért, mert a „Legmagasabb Isten” (Θεὸς
Ὑψιστος) a diaszpórában élő zsidók egyik leggyakoribb kifejezése volt a JHVH istennév
helyettesítésére,¹¹² hanem az ἐκ λαοῦ eredethatározó miatt is, hiszen ismeretes, hogy
a zsidó feliratokon mekkora hangsúlyt helyeznek a „nép” (λαός) áldására. Zósimos ez
alapján kétségkívül lehet zsidó is, de nem feltétlenül, hiszen a Θεὸς Ὑψιστος-kultusz
a pogányok körében is népszerű volt ebben az időben, akik ráadásul ὑπιστάριοι néven
vallási társulatokat is működtettek.¹¹³ Merkelbach nem tért ki a 3. sor elején olvasható
„szellemi írások” (πνευματικαὶ γραφαί) jelentésére sem, pedig ez is segíthet a vallási af-
filiáció meghatározásában. Csupán az a kérdés: hogyan kell értenünk? A πνευματικός a
montanisták kedvelt kifejezése, amit ők a Szent Lélekre (Szellemre) vonatkoztattak. Az
ő felfogásuk szerint – amit a Júd 1,19-re vezetnek vissza – kétféle Egyház létezik: a „szel-
lemi” (πνευματικός) és a „lelki” (ψυχικός). A „szellemi írások” kifejezés a 2Tim 3,16-ból is
könnyen magyarázható lenne: „a teljes írás Istentől ihletett” (πᾶσα γραφὴ θεόπνευστος);
miközben hasonló szöveget nem találunk a *Septuagintában*. Ha tehát erre az újszö-
vetségi helyre utal, akkor a „szellemi írások”-on nyilvánvalóan a Bibliát kell értenünk.

¹¹¹ Staab: *i. m.* (67. j.) 59. n. 174: „der Name der Mutter, Δόμνα, könnte hier, wenn auch nicht generell, von seinem semitischen Ursprung (arab. Dumayna) her aufgefaßt werden”. Domna az ókori zsidó nevek lexi-
konában is szerepel: T. Ilan: *Lexicon of Jewish Names in Late Antiquity, Part III* (TSAJ 126). Tübingen (2008)
580.

¹¹² Theos Hypsistosra hivatkoznak az alábbi phrygiai feliratok is: SGO III 08/08/13 Hadrianoi pros
Olympon; SGO III 10/03/01, Amastris; SGO III 14/05/02, Aralleia; SGO III 14/07/04, Ikonion; vö. Ζηνὶ
πανυψίστῳ, SGO III 16/44/01, Phyteia. Staab: *i. m.* (67. j.) 59 szintén a zsidó eredet bizonyítékának veszi.

¹¹³ Ráadásul Grégorios Nazianzénos szerint éppen ezen a területen még a IV. században is (*Orat. XVI-*
II, 5, Kr. u. 374 k.). S. Mitchell: *The Cult of Theos Hypsistos Between Pagans Jews and Christians*. In: *Pagan*
Monotheism in Late Antiquity. Eds. P. Athanassiadi – M. Frede. Oxford (1999) 81–148.

Miben állt tehát Zósimos tevékenysége? Abban, hogy „homéroszi eposzokkal táblára írta, amire csak szüksége van a halandóknak, összehajtott táblán a bölcseknek a jövőt előre megmondva”, egyszerűbben mondva a homéroszi eposzokból jósolt. A jövőmondásnak ez a formája a *bibliomanteia* néven volt ismert, amit egyaránt műveltek Homérosszal, Vergiliusszal és a Bibliával. Cassius Dio a II–III. században a szíriai Apameiában, Zeus Bélos szentélyében találkozott egy pappal, aki Homéros soraiból jósolt,¹¹⁴ de a jóslásnak ez a formája – Szent Ágoston egy megjegyzéséből következtetve (*Epist.* LV, 20, 37) – a keresztények között még a IV–V. században is népszerű lehetett.¹¹⁵ Egyébként Zósimos valóban betéve ismerhette az eposzokat, hiszen sírfelirata telis-tele van homéroszi reminiscenciákkal: (4–5. sk.) γράψας ... ἐν πίνακι πτυκτῶ, *Hom. Il.* VI. 169. Bellerophón történetére utal;¹¹⁶ (7. s.) ἄκος „gyógyír”, *Hom. Od.* XXII, 481. stb.; (7. s.) πέπλους χαριέστατος „gyönyörű peploszokat”, *Hom. Il.* VI. 90, 271; (9. s.) κουρίδιον λέχος „hitvesi ágy”, *Hom. Il.* XV. 39–40; (9. s.) ἀμφαγαπάζω „szeretettel ölel”, *Hom. Il.* XVI, 192, *Od.* XIV, 381. A literalizáció szempontjából érdemes megjegyezni, hogy Zósimos a jóslatokat „táblákon” (ἐν πίνακι, 4. s.) adta ki kezéből az embereknek, akik mindenfajta ügyes-bajos dolgaikkal (χρήζουσι) keresték fel őt, és természetesen a jövőt (τὸ μέλλον) is tudakolták. Ez mintha megerősítené azt, hogy az olvasás a tekercshez (βιβλος), az írás pedig a táblához (πίναξ) kötődött. A sírvers 6–10. sora az ismeretlen nevű feleséghez kötődik, akit derék asszonyként mutat be, akinek három erénye a szöveg, a gyermeknevelés és a férje iránti odaadó (és kölcsönös) szeretet. Nem mondhatjuk, hogy ez csak zsidó vagy keresztény erény, hiszen a görög–római kultúra egyaránt ezeket az erényeket tisztelte a legjobban a feleségben.

7. Összegzés

Az egykori Római Birodalom területén fennmaradt síremlékek sajátos módon tükrözik egy-egy régió népességének vallási-kulturális identitását. A phrygiai epitáfiumok esetében első pillantásra szembeűnő az íróanyagok (papirusztekercs, írotábla) és íróeszközök (*stylus*, tolltartó) gyakori ábrázolása lényegében az összes síremléktípuson.

¹¹⁴ Dio LXXIX, 8, 6; LXXIX, 40, 3.

¹¹⁵ M Dillon: *Omens and Oracles: Divination in Ancient Greece*. New York – London (2017) 271; P. W. van der Horst: *Sortes: Sacred Books as Instant Oracles in Late Antiquity*. In: *The Use of Sacred Books in the Ancient World*. Eds. L. V. Rutgers et al. Hadleigh (1998) 143–173; F. Naether: *Die Sortes Astrampsychi*. Tübingen (2010) 330–331; A. Chanotis: „The Best of Homer”: Homeric Texts, Performances, and Images in the Hellenistic World and Beyond. The Contribution of Inscriptions. In: *Homer: Myths, Texts, Images. Homeric Epics and Ancient Greek Art*. Ed. E. Walter-Karydi. Ithaca (2010) 257–278; A. Karanika: *Homer the Prophet: Homeric Verses and Divination in the Homeromanteion*. In: *Sacred Words: Orality, Literacy and Religion*. Eds. A. H. M. Lardinois – J. H. Blok – M. G. M. van der Poel. Leiden (2011) 255–278. A homéromanteia gyakorlata egyiptomi papiruszokból is jól ismert, például *P.Oxy.* 3831, III–IV. század.

¹¹⁶ „Er sagte den »Klugen« die Zukunft, vielleicht in verschlüsselter Form, die nur von den Klugen verstanden wurde” (Merkelbach).

A SGO III. kötete 287 darab verses feliratot közölt Phrygia területéről, amelynek többsége a II–III. században keletkezett. A feliratok megoszlásában megfigyelhetők ugyan regionális különbségek (például kiugróan magas a Tembris-völgyben előkerült metrikus feliratok száma¹¹⁷), de alapvetően az urbánus és rurális területek között nincs számottevő különbség. Közös jellegzetesség az is, hogy a feliratok nyelve archaizáló, még a legegyszerűbb kifejezéseket is Homérostól kölcsönzik, függetlenül attól, hogy a felirat állítólag a görög–római isteneket tisztelik, vagy keresztények. Az utóbbi csoport esetében – jelenlegi ismereteink szerint az egész római világban egyedülálló módon – szimbolikus értelmű szövegekbe rejtik hovatartozásukat („kriptokeresztény feliratok”), de már a II. század végétől akár nyíltan is kifejezik kereszténységüket. (A III. századtól pedig még felekezeti hovatartozásukat sem rejtik véka alá.) Ezzel függ össze, hogy a zsidók és keresztények egyformán idézik a Bibliát epitáfiumaikban: burkoltan vagy nyíltan, szó szerint vagy parafrázálva. Valószínű, hogy a kereszténység előretörésének hatására – erről már Kr. u. 110/111-ben Bithynia vonatkozásában részletesen beszámolt ifjabb Plinius¹¹⁸ – jött létre egy sajátos, új epigráfiai műfaj: a konfessziós felirat, amelyben a régi vallás hívei saját isteneik „működőképességéről” adnak számot nyíltan, feliratos sztélék formájában, melyeknek készítésére kifejezetten az istenektől kapnak utasítást. Phrygiában – különösen a Felső-Tembris-völgy kistalvas térségében – jól megfigyelhető a különféle vallások kölcsönhatása. A sírfeliratok egyik leggyakrabban idézett „átokformulájában”, amivel a sírablókat igyekeztek távol tartani, jól megmutatkozik ez a jelenség. Az ún. eumeneiai formulát („legyen elszámolnivalója istennel”) egyaránt használták pogányok, zsidók és keresztények: a különbség mindössze annyi volt, hogy kivel/mivel fenyegetőztek: Zeus haragjával vagy a Végítélet napjával. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy ebben a vallási és kulturális szempontból rendkívül összetett térségben semmi jele a vallások hívei közti ellenségeskedésnek.

¹¹⁷ A metrikus feliratok regionális megoszlása is érdekes: Délnyugat-Phrygia (Maiandros-völgy): 31 db; Északnyugat-Phrygia (Makéstos-, Rhyndakos- és Hermos-völgy): 35 db; Észak-Phrygia (Tembris-völgy): 120 db; Phrygiai Felföld és Kelet-Phrygia (Parthenios- és Sangarios-völgy): 45 db; Délkelet-Phrygia: 56 db.

¹¹⁸ *Epist.* X, 96, 9: *multi enim omnium aetatis, omnium ordinis, utriusque sexus etiam vocantur in periculum et vocabuntur. neque civitates tantum, sed vicos etiam atque agros superstitionis istius contagio pervagata est.* Phrygia krisztianizálásáról legújabban lásd P. McKechnie: *Christianizing Asia Minor: Conversion, Communities, and Social Change in the Pre-Constantinian Era.* Cambridge (2019).

SUMMARY

Phrygia in Central Anatolia was an area with a rich historical heritage, its own language, and particular culture within the Roman Empire, where literacy and literary education was highly valued. All this is witnessed by hundreds of Greek epitaphs that have come down to us from the period between the second and fourth centuries A.D. A strikingly large number of these funerary monuments depict writing tablets, styluses, pen cases and papyrus scrolls; and nowhere else have so many metrical epitaphs been preserved in the territory of the whole Empire, filled with Homeric reminiscences and classical mythological references. Besides, this is equally typical of the inhabitants of urban and rural areas – simple farmers and stockbreeders – as well. Poetic epitaphs in an epic language were popular among both the devotees of the Greco-Roman religion and Christians. And naturally, the latter expanded their literary repertoire with Biblical quotations and allusions as early as 150 years prior to the religious peace of Constantine's reign.

Keywords: Phrygia, epigraphy, metrical epitaphs, intertextuality, literacy, Homer, Bible

GRÜLL TIBOR

Pécsi Tudományegyetem, Történettudományi Intézet, Ókortörténeti Tanszék

7624 Pécs, Rókus utca 2.

grull.tibor@pte.hu

Open Access. A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)